

שיטת התוספות ורבנו חיים כהן במצות ישיבת א"י

הקדמה

- א. בירור שיטת רבנו חיים ביחס למצות ישיבת ארץ ישראל
1. אין מצווה לדור בארץ ישראל
 2. מצות ישיבת ארץ ישראל היא אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ
 3. המצווה נוהגת בימינו אך אם יעלה וייכשל בעבירה יצא שכרו בהפסדו
 4. מצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית
 5. סיכום וניתוח השיטות בדעת רבנו חיים
- ב. דיון בשיטתו של רבנו חיים
1. האם דין "הכל מעליך" נובע מקדושת הארץ או ממצוות התלויות בה?
 2. מדוע אי אפשר לקיים מצוות התלויות בארץ
 3. דקדוק הלשון
 4. המצב בימינו
 5. סיכום הקושיות על רבנו חיים ואפשרות דחייתן
- ג. בירורים בשיטת רבנו חיים
1. האם דברי רבנו חיים נאמרו רק על יושבי חו"ל או גם על יושבי ארץ ישראל?
 2. ההבדלים בין דברי התוספות לרבנו חיים
 3. דיונים נוספים בדברי רבנו חיים
- ד. המהר"ט - "תלמיד טועה כתבו"
- ה. האם נפסקה הלכה כרבנו חיים?
- ו. שיטת המחבר והרמ"א בשולחן ערוך
- ז. יחסו של רבנו חיים לארץ ישראל במקומות נוספים
- ח. נספח

הקדמה

במשנה כתובות (ק, ב) נאמר:

הכל מעלין לארץ ישראל ואין הכל מוציאין... אחד האנשים ואחד הנשים.

בגמרא הובאה ברייתא, שמקורה בתוספתא (שם פ"ב ה"ב):

תנו רבנן: הוא אומר לעלות והיא אומרת שלא לעלות - כופין אותה לעלות, ואם לאו, תצא בלא כתובה. היא אומרת לעלות והוא אומר שלא לעלות - כופין אותו לעלות, ואם לאו יוציא ויתן כתובה.

מסקנת הדברים: אם האשה מסרבת לעלות, בעלה רשאי לגרשה והיא מפסידה את כתובתה. אם הבעל מסרב לעלות, האשה יכולה להתגרש, והבעל חייב לשלם את כתובתה.

התוספות (שם, ד"ה הוא אומר לעלות) כתבו:

אינו נוהג בזמן הזה (הדין שהאיש כופה את האשה לעלות לארץ ישראל), דאיכא סכנת דרכים. והיה אומר רבנו חיים, דעכשיו אינו מצווה לדור בארץ ישראל, כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין, דאין אנו יכולים ליזהר בהם ולעמוד עליהם.

דברי רבנו חיים כהן שבתוספות הובאו בפוסקים ראשונים¹ ואחרונים² במשך מאות שנים, והיו מקור יסודי בכל דיון במצות ישיבת ארץ ישראל.

בפרק זה נברר את שיטתו, את ההבנות השונות בדבריו, הנפקא מינא למעשה מכך, והאם דבריו שייכים גם בימינו.

הרקע לדברי רבנו חיים

רבנו חיים בן רבי חננאל היה תלמידו המובהק של רבנו תם³, ואבי אמו של רבנו משה מקוצי בעל הסמ"ג. הוא נפטר בשנת ד'תתק"ג (1190). ר"י הזקן, אמר על רבנו חיים: כי "עליו נתלה כל כבוד הדור"⁴, ובפי נכדו הוא נקרא "כהן גדול"⁵. אין פלא שדבריו הובאו על ידי הפוסקים לעיל.

בסוף ימיו של רבנו חיים התחילו יהודים לעלות מצרפת לארץ ישראל. בזמנו נשקפה סכנה לעולה לארץ וליושב בה. הסכנה היתה הן בים והן ביבשה, ונמשכה גם לאחר שהעולה הגיע לארץ ישראל, בגלל המצב הבטחוני הרעוע⁶.

דיעות אלה מסבירות לנו, מדוע עסקו בעלי התוספות ורבנו חיים בעלייה לארץ ישראל ובסכנת הדרכים שבזמן העלייה.

1. מרדכי כתובות רמז שיג; אגודה כתובות סימן קעא.
2. בין ראשוני האחרונים שדנו בדבריו: רבנו תם בן יחיא (ר"ל-ש"ב 1470-1542), מרבני קושטא בדור שלאחר גירוש ספרד, שר"ת אהלי תם, סימן סו; שר"ת המב"ט, ח"ג סימן רלא; בנו המהר"ט, שר"ת ח"ב, י"ד סימן כח; רבי אלישע גאליקו, תלמיד מרן ר' יוסף קארו, שר"ת זרע אנשים סימן מא. כלומר, דור חכמי צפת ואילך.
3. ים של שלמה, מהרש"ל, בהקדמה למסכת בבא קמא.
4. שר"ת מהר"ם, דפוס למבערג סימן תכז.
5. סמ"ג עשין סימן רלא.
6. עלייה זו לדעת א"א אורבך (בעלי התוספות, ח"א ירושלים תשמ"ו, עמ' 124-128), באה בגלל שתי סיבות: 1) בעקבות לחץ כלכלי וגירוש היהודים בשנת ד'תתקמ"ב (1182). למרות שהיהודים הוחזרו אח"כ לפאריס בשנת ד' תתקנ"ח (1198), ביטחונם התערער כיוון שהבארונים השליטים באיזוריה של צרפת הצפונית, התחילו לראות ביהודים מקור לסחיטת כספים. 2) באותו זמן התחיל מסע הצלב הרביעי, שהכנתו התחילה בשנת ד'תתקנ"ט (1199), ומטרתו היתה כיבוש ירושלים. נראה כי דבר זה עורר אצל חלק מיהודים את הרצון לעלות לארץ ישראל. ראוי לציין שהסכנה התחילה כבר ביציאה מארצות הגולה. כדוגמא, ידוע כי המהר"ם מרוטנבורג נאסר והושם במצודת אינזסהיים על החלטתו בקיץ שנת ה'מ"ו (1286) לעלות לארץ ישראל.

א. ביורו שיטת רבנו חיים ביחס למצות ישיבת ארץ ישראל

בהבנת דברי רבנו חיים ישנן מספר דרכים:

1. אין מצווה לדור בארץ ישראל

מדברי רבנו חיים שכתב - "עכשיו אינו מצווה לדור בארץ ישראל" למד המגילת אסתר⁷ שמצות ישיבת ארץ ישראל אינה נוהגת בזמן הזה.

כך כתב גם המהרש"ך⁸: "העלייה לדור בארץ ישראל בזמן הזה אינה מצווה לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים, כמו שכתב התוספות [בשם ר"ח כהן]. כן כתב גם הסמא דחיי⁹, וכן הנודע ביהודה¹⁰ בדעת בעלי התוספות.

בספר זרע יעקב¹¹ הוסיף, שלדעת רבנו חיים לא רק שאין כלל מצווה בעלייה לארץ ישראל, עוד יש עונש בדבר, כיוון דאין אדם יכול ליזהר במצוות התלויות בארץ.

7. השמטות לספר המצוות מ"ע ד. זו לשון המגילת אסתר: "ומה שאמר עוד (הרמב"ן) שהחכמים הפליגו בשבח דירת הארץ, זה דווקא בזמן שבית המקדש היה קיים אבל עכשיו אין מצווה לדור בה, וכן פירשו התוספות שם גבי "הוא אומר לעלות". מלשונו "וכן פירשו התוספות שם" שציין "התוספות" ולא "רבנו חיים", נראה לדייק ולומר שהבין כי התוספות ורבנו חיים אחד הם ואת שתי ההלכות בתוספות שם אמר רבנו חיים ראה להלן סעיף ד'².

נראה לי שהמגילת אסתר לא רצה לומר שהרמב"ם סובר כמו התוספות, כיוון שברמב"ם לא מופיע כלל הטעם של קיום המצוות התלויות בארץ, והרמב"ם לא חשש לסכנת דרכים (ראה הלכות אישות פ"ג ה"כ, שם לא מובאת הטענה של "סכנת דרכים", וכן הרמב"ם עצמו עלה מחו"ל לארץ ישראל תחת סכנה, ובארץ ישראל עלה מעכו לירושלים תחת סכנה. על כל זה ראה בפרק "סכנת דרכים בעלייה לארץ ישראל" ואכמ"ל).

לכן נראה שכוונת המגילת אסתר היתה רק להביא סיוע לפרשנותו ברמב"ם, שבזמן הגלות לא נוהגת מצות ישיבת ארץ ישראל. לשם כך הביא את רבנו חיים הסובר גם הוא, אמנם מטעם ומסיבה שונה (קיום המצוות התלויות בארץ), אך מכל מקום מסקנתו היא - שמצות ישיבת ארץ ישראל אינה נוהגת בזמן הזה.

הסבר זה של המגילת אסתר ברמב"ם נדחה מדברי הרמב"ם עצמו, כי בהלכות עבדים (פ"ח ה"ט) מוכח אחרת. זו לשון הרמב"ם: "עבד שאמר לעלות לארץ ישראל - כופין את רבו לעלות עמו או ימכור אותו למי שיעלהו לשם... ודין זה בכל זמן, אפילו בזמן הזה שהארץ ביד גויים". הלכה זו נפסקה גם בשולחן ערוך (יו"ד, הלכות עבדים סימן רסז, פד). בביאור הגר"א (שם ס"ק קסא) כתב: "והיינו בזמן הזה, ודלא כרב חיים בתוספות שם ד"ה הוא אומר". כלומר, הגר"א הכריע שהרמב"ם חולק על רבנו חיים הכהן וסובר שיש מצווה בימינו לדור בארץ ישראל. ראה עוד בפרק "שיטת הרמב"ם במצות ישיבת ארץ ישראל".

8. הרב שלמה הכהן, שר"ת מהרש"ך, ונציה שני"ב, ח"ב סימנים מא, קיט. היה רב בשאלוניקי בסוף ימי מרן הבית יוסף.

9. הרב חיים יעקב (ספר סמא דחיי, אמשטרדם תצ"ט, ח"ב, יו"ד סימן ח) - "לפי האמת אינה מצווה (העלייה לדור בארץ ישראל) לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים, וכמו שכתבו התוספות".

10. מהדורא תנינא, יו"ד סימן רו - "ובני... מר"ה שמואל השיב... דעל בעלי התוספות ליכא תמיה כלל על שלא עלו לא"י, כמבואר בדבריהם בתוספות כתובות... דעכשיו אינה מצווה כלל לדור בא"י".

11. הרב יעקב ניניו, ירושלים תרע"ב, דרוש למעלת ארץ ישראל, עמ' כ.

לפרשנות זו בדעת רבנו חיים צריך לומר כי המשנה (כתובות קי, ב) "הכל מעלין לארץ ישראל", וכל מאמרי חז"ל המצויים בגמרא ובספרי, התייחסו לזמן שבית המקדש היה קיים¹², או למקרים שבהם גם לשיטת רבנו חיים מקיימים מצווה, כגון שהעולה הוא תלמיד חכם או אדם הבקי במצוות התלויות בארץ (ראה להלן סעיף ג'4).

2. מצות ישיבת ארץ ישראל היא אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ

לעומת הסבר המגילת אסתר, שהבין שרבנו חיים סובר שאין בימינו מצות עשה של ישיבת ארץ ישראל, רוב האחרונים הבינו שגם לרבנו חיים מצות ישיבת ארץ ישראל קיימת עקרונית בימינו, אלא שהסבירו שלדבריו אין היא חלה מסיבות שונות, וכמבואר להלן:

המהרי"ט¹³, הזרע אברהם¹⁴ והמהרד"ם¹⁵ הבינו מדברי ר' חיים - "כי יש כמה מצוות התלויות בארץ... דאין אנו יכולים לזוהר בהם ולעמוד עליהם" - שתנאי הכרחי לקיום מצות הישיבה הוא קיום המצוות התלויות בארץ, ואם אי אפשר לקיימן אין מצווה כלל.

לפי זה, שיטתו של רבנו חיים היא, שעקרונית מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת בימינו, אלא שתנאי הכרחי לקיומה הוא קיום המצוות התלויות בארץ¹⁶. לדעתם, מצות הישיבה היא אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ.

תלות זו בין מצות ישיבת ארץ ישראל לבין קיום המצוות התלויות בה מופיעה בראשונים נוספים בעיקר אצל בעלי התוספות בצרפת ובאשכנז (אף שאין בהכרח

12. עיין ברבנו ירוחם, ספר מישרים נתיב כג חלק ח, ובביאור הרב חיים אלגאזי, ספר נתיבות משפט, שם, עמ' רמג.

13. שו"ת, ח"ב י"ד סימן כח. כך עולה מקושייתו על רבנו חיים - ועוד דעיקר הטעם משום קדושת ארץ ישראל ומצות ישיבתה הוא אפילו בזמן הזה בחורבנה כמו שכתב הרמב"ן בספר המצוות (מ"ע ד)... ואי משום קיום המצוות התלויות בה (בארץ), אשה מאי עבידתה במצוות אלו שתהא כופה את בעלה... ותו, עבד מה שייך במצוות התלויות בארץ... שיהא כופה את רבו לעלות עמו?

14. הרב אברהם יצחק (שו"ת, י"ד סימן יג דף נו, ב) - "הסברה מצד עצמה אין השכל מחייבה. דמידי הוא טעמא, אלא... משום קדושת ארץ ישראל כי 'תמיד עיני ה' אלקיך בה מְרַשֵׁית השנה ועד אחרית שנה', קדושתה מאן פקע מיניה?".
הרב אברהם יצחק היה ראב"ד בירושלים. אביו היה רבה הראשי של ירושלים, וגם הוא נבחר לכהן כ"ראשון לציון". רבותיו בנגלה היה המהר"ם גאלנטי, תלמיד הבית יוסף, ובנסתר סבו המקובל רבי אברהם אזולאי.

15. חידושי המהרד"ם (הרב דב מייזליש) על ספר המצוות, השמטות למ"ע ד' - "וכן נראה ממה שהביא התוספות... בשם רבנו חיים כהן... ואי ישיבת ארץ ישראל היא עצמה מצווה, הא על כל פנים יקיים מצוות ישיבה, אף שלא יוכל לקיים מצוות התלויות בארץ! לכן נראה דישיבת ארץ ישראל... היא רק הכנה למען נוכל לקיים שם מצוות התלויות בארץ".

16. כך הבינו גם הרב משה צוייג, שו"ת אהל משה, ח"ב סימן כג; הרב הרצל הנקין, שו"ת בני בני, ח"ב סימן מב.

שמסקנתם לעניין ביטול המצווה בזמננו זהה לזו של רבנו חיים). כדוגמא, כך היא שיטתו של הרשב"ם. במסכת בבא בתרא (צא, א) נאמר: "אין יוצאין מן הארץ לחוץ לארץ". ופירש הרשב"ם, מדוע אסור לצאת לחוץ: "שמפקיע עצמו מן המצוות", וכוונתו - ממצוות התלויות בארץ¹⁷.

מקור נוסף לשיטה זו מצאנו בפירוש דעת זקנים מבעלי התוספות. על הפסוק (שמות כג, י) "ושש שנים תזרע את ארצך ואספת את תבואתה" מובא שם מדרש¹⁸:

איתמר במדרש, דאפילו אין לו לאדם אלא חורבה אחת בתוך גנו, חייב לעבדה בכל יום. ונראה להרב רבי משה, דווקא בארץ ישראל כדי להרבות הפרשת תרומות ומעשרות.

למדנו מדבריהם שיש מצווה לדור בארץ ישראל, לעבוד באדמתה כדי לקיים את המצוות התלויות בארץ. הדגש בדבריהם הוא להרבות את קיום המצוות התלויות בארץ (גם הפסוק "ואספתה את תבואתה" שעליו נסמכת הדרשה, מלמד ומייצג מצווה וחיוב של דירה בארץ ישראל לשם קיום המצוות התלויות בארץ).

מהבנה זו בשיטת רבנו חיים, ברשב"ם ובראשונים נוספים¹⁹, יוצא כי מצות ישיבת ארץ ישראל בזמן הזה היא מדרבנן, מכיוון שלדעת רוב הפוסקים ובמיוחד בעלי התוספות, מצוות התלויות בארץ בזמן הזה הם מדרבנן²⁰. ממילא גם איסור היציאה מן הארץ לחוץ לארץ הוא מדרבנן (גם הסוברים שבזמן הזה מצוות התלויות בארץ הן מדאורייתא²¹, עצם האיסור של הפקעה מן המצוות התלויות בארץ, לא מצאנו שהוא מן התורה אלא נראה שהוא מדרבנן²²).

לעומת זאת, לשיטת הרמב"ן (השמטות לספר המצוות מ"ע ד), הסובר שמצות ישיבת ארץ ישראל אף בזמן הזה מדאורייתא, גם איסור היציאה מן הארץ הוא מדאורייתא, כיוון שמבטל ביציאתו מצות עשה של ישיבת ארץ ישראל²³.

17. ראה בפרק "מצות ישיבת ארץ ישראל - מצווה עצמית או אמצעי לקיום מצוות התלויות בארץ?", סעיף ב.

18. הובא גם על ידי הרב מ"מ כשר, תורה שלימה כרך יט, שמות כג, י, סימן קלג, עמ' 135.

19. ראה בפרק "מצות ישיבת ארץ ישראל - מצווה עצמית או אמצעי לקיום מצוות התלויות בארץ?" סעיף ב.

20. רמב"ם הלכות תרומות פ"א הכ"ו; ספר התרומה, הלכות ארץ ישראל, שולחן ערוך, יו"ד סימן שלא, ב ועוד.

21. ראב"ד שם, שם; רש"י יבמות פב, א; ספר חרדים, פרק ז' ממצוות התלויות בארץ.

22. שדי חמד, מערכת ארץ ישראל ס"ק ב; ויואל משה, מאמר יישוב ארץ ישראל סימן עא, עמ' רסח-רע.

23. הבדלים נוספים בין פרשנות זו הקושרת בין קיום המצוות התלויות בארץ למצות ישיבת ארץ ישראל לבין שיטת הרמב"ן הם:

3. המצווה נוהגת בימינו אך אם יעלה וייכשל בעבירה יצא שכרו בהפסדו

החיד"א (שו"ת יוסף אומץ, סימן נב), החת"ם סופר (שו"ת, יו"ד סימן רלד), האבני נזר (שו"ת יו"ד סימן תנד סעיף ד) ואחרונים נוספים²⁴ הבינו שרבנו חיים סובר ששיבת ארץ ישראל היא מצווה, אלא שאם יש חשש שיעבור על מצוות התלויות בארץ מחמת חוסר ידיעה או מסיבות אחרות - אסור לו לעלות, כדי שלא ייכשל בעבירה ויצא שכרו בהפסדו.

להסבר זה יתכן שרבנו חיים סובר שהשיבה בארץ היא מצווה עצמית הנובעת מקדושתה של הארץ²⁵, אבל מכיוון שבארץ ישראל חייבים גם במצוות התלויות בארץ, עדיף שלא לעלות כדי שלא יצא שכרו בהפסדו²⁶.

זו גם משמעות לשונו - "דעכשיו אינה מצווה", כלומר דווקא עכשיו, בימיו, אינה מצווה עקב המצב בארץ ישראל, שאין אפשרות לקיים את המצוות התלויות בארץ, אבל אם ישתנה המצב ויוכלו לקיים את המצוות התלויות בארץ, מצווה לדור בארץ ישראל. ניסח זאת האבני נזר - "וגם רבנו חיים כתב רק משום דאין אנו יכולים להיזהר, הא אם יכולים להיזהר מצווה ומצווה".

לפירוש זה הלשון "אינה מצווה לדור בארץ ישראל" היא לשון מושאלת. כוונתה, שלאדם כזה, שיעבור על המצוות התלויות בארץ, בשבילו אין זו מצווה. וכן כתב

להיכן מעלין בארץ ישראל? לרבנו חיים מעלין לגבולות עולי בבל בלבד, הנמצאים בין עכו לאשקלון, כי מצוות התלויות בארץ נוהגות בגבולות עולי בבל בלבד. לשיטת הרמב"ן מעלין גם לגבולות עולי מצרים, כי את מצות ישיבת ארץ ישראל מקיימים במקומות אלה שהם בגבולות עולי מצרים.

האם מותר לצאת בארץ ישראל מגבולות עולי בבל לגבולות עולי מצרים, לדוגמא, מעפולה לנהריה? ראה בפרק "מצות ישיבת ארץ ישראל - מצווה עצמית או אמצעי לקיום מצוות התלויות בארץ?"

24. הרב ש"ז אויערבך, מנחת שלמה, ח"ג סימן קנח, כב; הרב י' הופמן, שו"ת שדה יצחק, סימן א סעיף ו; הרב ד' וולנר, שו"ת חמדת צבי, סימן א סעיף ג, ועוד.

25. הרב יוסף הלוי (מטה יוסף, סימן י) כשדחה את המהר"ט כתב: "רבנו חיים לא קאמר דמצוות דירת ארץ ישראל היא משום המצוות התלויות בה. ואין הכי נמי דאיהו נמי סבירא ליה דהטעם הוא משום קדושת ארץ ישראל... אלא שעכשיו אין מצווה... [ו] יצא שכרו בהפסדו". ראה עוד: הרב ש"צ שוויגר, ארץ הצבי פרק כג, עמ' קלו.

הרב יוסף הלוי, בעל שו"ת מטה יוסף היה חברו של בעל ה"פרי חדש". גר בחברון ובערוב ימיו שימש רב בקהיר.

26. הרב י"ז כהנא (שו"ת תולדות יעקב, חושן משפט סימן ח, עמ' צח) הסביר את שיטת רבנו חיים, כי מוטב לו לאדם להישאר בחוץ לארץ בשב ואל תעשה, ולא לעלות ולגור בארץ ישראל ולעבור על מצוות התלויות בארץ בקום עשה. למרות זאת, לא נאמר כי בגלל שאי אפשר לקיים את המצוות התלויות בארץ בטלה מצות ישיבת ארץ ישראל. המצווה קיימת, אלא שחסרים תנאים המאפשרים את קיומה. הדבר דומה למצוות קורבנות, שבוודאי לא נאמר שהקורבנות בטלן, אלא שיש מצב של אונס (חורבן המקדש). כך גם ביחס למצות ישיבת ארץ ישראל - מצב של אונס פוטר מקיום המצווה אך לא מבטל אותה. וכן כתב הרב ש"ז אויערבך, שו"ת מנחת שלמה, ח"ג, סימן קנח, סעיף כב, עמ' רלג.

החיד"א - "גם הרב חיים סבר דיש מצווה עוד היום לדור בארץ ישראל, אך כוונתו דמכוח שאין יכולים לקיים - חזר הדבר כאילו לא יש (= אין) מצווה לדור".

גם ההפלאה (כתובות שם) סובר שר' חיים מודה שיש מצווה לעלות לארץ, והדר בחו"ל עובר עבירה, אלא שהתירו לו לדור בחו"ל כדי שלא יעבור עבירות חמורות יותר. הוא אף הביא דוגמא לדבר:

על דרך שאמרו חז"ל (שבת ג, ב) שהתירו לו [לאדם] לרדות [פת בשבת מהתנור] קודם שיבוא לידי איסור סקילה, דמוטב שיעשה איסור קל ולא יעשה איסור חמור. וכן ב[אשת] יפת תואר שהתירה התורה [במלחמה (דברים כא, י"ד)] נגד היצר הרע, וכן בכמה מקומות. ואף על פי כן מצינו ש[הנושא יפת תואר] נענש עליה, דהיה לו להתגבר על יצרו ולא היה עושה איסור כלל. הכא נמי [אדם שגר בחוץ לארץ] אף דאין מצווה, משום שיבוא לידי קלות במצוות באיסור חמור [של מצוות] התלויות בארץ - עבירה היא.

כלומר, סברתו היא שכמו שיש דין בשבת, שלפיו אם אדם הדביק בשוגג בצק לתנור, התירו לו לרדות את הפת, למרות שרדיית הפת אסורה מדרבנן, כדי שלא יעבור על איסור תורה של אפייה בשבת, כיוון שמוטב שיעבור על איסור קל (מדרבנן) ואל יעבור על איסור חמור (מדאורייתא), כך עדיף שיגור אדם בחו"ל ויעבור על איסור קל של ביטול מצות ישיבת הארץ וטומאת ארץ העמים, מאשר יגור בארץ ישראל ויעבור על איסור חמור של אי קיום המצוות התלויות בארץ.

אחרוני זמננו הקשו על בעל ההפלאה:

א. אין הנידון דומה לראיה. המדביק פת בתנור בשבת, אם לא ירדה ודאי יבוא לידי איסור סקילה, אבל העולה לארץ ישראל מי אומר שיעבור על מצוות התלויות בארץ? והאם משום חשש וספק מועט נעקור מצווה מן התורה?²⁷

ב. ההשוואה לאשת יפת תואר אינה מובנת. ההיתר של יפת תואר הוא בגלל שהתורה התירה אותו, ורק "היכא דשריא רחמנא - שריא". לנו אין כוח וסמכות להתיר איסור או לבטל מצווה בגלל סברות או כנגד יצר הרע.²⁸

27. הרב שמואל יעווין מהורדנא, פירוש אמרי שמואל על ספר סערת אליהו על הגר"א, עמ' 26.

28. הרב יצחק הופמן, שו"ת שדה יצחק סימן א סעיף ו, עמ' ו. הוא הסביר בדעת ר' חיים שאכן מעלת ישיבת ארץ ישראל גדולה והיושב בה מקיים מצווה, אך אין מצווה חיובית לעלות לארץ, והדר בחו"ל אינו עובר איסור. לכן אם יש חשש שיעבור עבירות בארץ ישראל הורו לו חכמים להישאר בחו"ל.

יש מי שכתב²⁹ שדברי רבנו חיים מתייחסים במיוחד למצוות התלויות בארץ, שהעונש על אי קיומם חמור יותר משאר מצוות, מכיון שבגלל עוונות אלו גלו מן הארץ³⁰.

4. מצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית

הרב אהרון סולובייצ'ק חידש³¹ כי לשיטת רבנו חיים מצות העלייה לארץ מורכבת משתי מצוות: מצווה חיובית לעלות כדי לקיים את המצוות התלויות בארץ, ומצווה זו אכן בטלה כאשר אין אפשרות לקיים המצוות התלויות בארץ; ומצווה של "והורשתם", שהיא מצווה קיומית אבל לא חיובית, ולכן אין הבעל יכול לכופף את אשתו לעלות לארץ כשיש סכנה בדרכים.

אנחנו רגילים לקרוא את המילה "מצווה" בדברי רבנו חיים בחיריק תחת המ"ם ובשוא תחת הצד"י, במובן של מְצֻוָה (כלומר שם עצם). אבל לדעת הרב אהרון סולובייצ'ק זו טעות, שאם כן היו צריכים התוספות לומר: "איננה מְצֻוָה" (הדירה בארץ ישראל), ובאמת הם אמרו "אינו מצווה". אלא ודאי יש לקרוא זאת "מְצֻוָה", בשוא תחת המ"ם ובקובוץ תחת הצד"י (כלומר במובן של פועל), והכוונה היא שהאדם איננו מְצֻוָה בזמן הזה, אך מְצֻוָה (קיומית) יש כאן.

[בספרו "פרח מטה אהרן"³² ההסבר מעט שונה - שהמילה "מצווה" נקראת בשוא תחת המ"ם ופתח תחת הצד"י. לפי זה מובן מדוע נקט התוספות לשון זכר - "אינו מצווה". פירוש, שאין הבעל יכול לצוות את אשתו לעלות.]

המסקנה מדבריו לדעת רבנו חיים היא, שכאשר אי אפשר לקיים מצוות התלויות בארץ אין מצווה חיובית לעלות ולדור בארץ ישראל, לכן אין הבעל כופה את אשתו על כך. ומכל מקום, אדם העולה ונזהר במצוות התלויות בארץ מקיים מצווה בישיבתו.

29. הרב י"ז מינצברג, קונטרס מצות יישוב ארץ ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' כב.

30. הסבר נוסף כתב האדמו"ר מפילוב (הרב חיים ישראל, ספר שלום ירושלים, פיעטרקוב תרפ"ה, סימן ה עמ' טז. להלן: שלום ירושלים), כוונת רבנו חיים אינה על המצוות התלויות בארץ בלבד אלא גם על מצוות שהם חובת גוף, כלומר על כל מצוות התורה כולה. ראה עוד: ספר ויואל משה, מאמר יישוב ארץ ישראל, סימן סח עמ' רסו. הסבר נוסף ראה: הרב מגשה הקטן, ספר משנה הלכות מדור התשובות, ח"ח סימן יא, עמ' ט.

31. תורה שבע"פ יב (תש"ל), "כופין לעלות", סעיף ה, עמ' מד; אור המזרח, כרך יט (תש"ל), במאמר "יישוב ארץ ישראל ומלחמת מצווה בזמן הזה" עמ' 109. הוא לא התייחס לדברי האבני נזר והאגרות משה. ראה בפרק "מצות ישיבת ארץ ישראל מצווה חיובית או קיומית", סעיף ג'ז.

32. חדושים על הרמב"ם, ספר אהבה, ירושלים תשנ"ט, בחלק ענייני ארץ ישראל, בעניין "מצות יישוב ארץ ישראל", עמ' 144.

הסבר זה, למרות חריפותו ומקוריותו, אינו מוכרח בדברי רבנו חיים. הסבר זה מבוסס על דיוק לשוני ("אינו מצווה" במקום "איננה מצווה"), ואין זו ראייה מוחלטת, כי בניגוד לחכמי ספרד שדקדקו בכתיבתם וכתבו לפי כללי הדקדוק והלשון, בצרפת ובאשכנז לא דקדקו כל כך, ויתכן שהחליפו לשון נקבה בזכר.³³

בנוסף³⁴, הראשונים היו כותבים בקיצורים ולא תמיד המעתיקים הבינו נכון, ולכן קרה שלא פתחו וכתבו נכון את דברי הראשונים, כגון: אם הכותב הראשון כתב ג', לא תמיד ידע המעתיק אם לכתוב שלש או שלשה (וישנם מקומות שמהקצורים יצאו שיבושים מופלגים. זאת הסיבה גם שלמרות רש"י בודאי היה מדקדק בלשוננו, מצויות בדבריו טעויות, כפי שצינו מפרשי רש"י על התורה במקומות אחדים³⁵).

5. סיכום וניתוח השיטות בדעת רבנו חיים

לסיכום, ארבע שיטות מצאנו בהבנת דבריו של רבנו חיים:

- א. אין כיום מצות עשה של ישיבת ארץ ישראל (מגילת אסתר).
- ב. מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת כיום, אלא שתנאי הכרחי לקיומה הוא אפשרות קיום המצוות התלויות בארץ (מהרי"ט, זרע אברהם).
- ג. ישיבת ארץ ישראל היא מצווה, אלא שאם יש חשש שיבוא לעבור על מצוות התלויות בארץ - אסור לו לעלות כדי שלא ייכשל בעבירה ויצא שכרו בהפסדו (חיד"א, חתם סופר ואבני נזר).
- ד. ישיבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית (הרב אהרן סלובייצ'יק).

פרשנותם של האחרונים הסוברים שגם לשיטת רבנו חיים באופן עקרוני יש מצווה בישיבת ארץ ישראל, מסתברת יותר מפרשנותו של המגילת אסתר שאין מצווה. מכיוון שזו משמעות דברי רבנו חיים - "עכשיו אינו מצווה", וכך משמע גם מהטעם שכתב - "כי יש כמה מצוות התלויות בארץ... דאין אנו יכולים ליזהר בהם ולעמוד עליהם".

33. דוגמא לכך: הרב יוסף קמחי, אביו של הרד"ק (ד'תת"ק), כתב בהקדמתו לספר הגלוי: "ורבנן אשר היו בארץ צרפת ותחומיה (אשכנז) שמו רוב עסקם בתלמוד ולפרקים במקרא... אך לא בשימוש הלשון, על כן לא נתיישבו בו". למקורות נוספים ראה: הרב בניציון הכהן, שפת אמת, ירושלים תשמ"ז, עמ' יד-טו.

34. הערת הרב אביגדור נבנצל.

35. עיין למשל בפירוש הטור הארוך על התורה (שמות יח, יג), שטען כי הסופרים טעו וכתבו בלשון המדרש ובלשון רש"י "יום הכפורים" במקום "יום הכפרה", כיוון שבמקור היה כתוב: הכפר'.

בנוסף, במרדכי (כתובות פ"ג רמז שיג) הובאה תשובה בשם רבנו חיים: "כתב רבנו חיים בתשובה, דהני מילי בימיהם, שהיה שלום בדרכים, אבל עכשיו שהדרכים משובשים אין יכול לכופה, דהוי ליה כמו חפץ להוליכה למקום גדודי חיות וליסטים, ואפילו יעמיד לה עריבים בגוף ובממון, ערבך ערבא בעי"³⁶. אמנם התשובה עוסקת רק בסכנה שבדרכים, ואין בה כלל התייחסות למצוות התלויות בארץ, כפי שמובא בתוספות בשם רבנו חיים, אבל מתשובה זו מבואר שלדעתו מבחינה עקרונית מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת. אחרת נוסח התשובה היה "אין כלל מצווה לדור בארץ ישראל", ולא "אין יכול לכופה".

סיוע להסבר זה מצאנו גם בדברי הר"ש משאנץ (מבעלי התוספות) בתשובה³⁷:

ידידי הרב מנחם, לעניין נדר שנדרת לעלות לארץ ישראל, אפילו על דעת רבים יש לו הפרה, אחרי שאשתך הרה, דאין כל דבר עומד בפני פיקוח נפש ויש סכנה להוליד עוברת, וגם הולד עד שיתגבר וייכנסו ימות הקיץ... ואל תשיבני שאין זה פיקוח נפש שתוכל לילך בלא אשתך, כי כלל לא תוכל לעגנה, ואתה משועבד לה, ומצווה מרובה, ויש לו הפרה כמקרי דרדקי (גיטין לו, א), ושלוש, שמשון ב"ר אברהם.

מתשובה זו הוכיחו האחרונים³⁸ שדעתו היא שישנה מצווה בישיבת ארץ ישראל גם בזמן הזה, דאם לא כן היה לו לומר שאין מצווה כלל. אלא שרק מחמת סכנת דרכים נדחית מצווה זו.

מכיוון שכך מבואר גם בתשובת רבנו חיים לעיל, ניתן לצרף זאת למשמעות דברי רבנו חיים בתוספות, וללמוד כי שיטתם העקרונית של בעלי התוספות שישנה מצווה לעלות לארץ, אלא שסכנות דרכים (או אי האפשרות לקיום המצוות התלויות בארץ) מעכבות בקיום המצווה.

אך עדיין יש לדון האם מצות ישיבת ארץ ישראל מותנית בקיום המצוות התלויות בארץ או שהמצווה עומדת בפני עצמה (אפשרויות ב' וג'). הגרש"ז אויערבך כתב כתשובה לשאלה (מנחת שלמה, ח"ג, סימן קנח סעיף כב) את הדברים הבאים, מהם נראה

36. תשובה זו הובאה גם בחידושי האגודה, סוף כתובות סימן קעא - "מצאתי בתשובה", בלא הזכרת השם רבנו חיים.

37. שו"ת מהר"ם ב"ר ברוך ח"ג בודאפעסט תרנ"ה סימן רג. תשובה זו מובאת בהגהות מימוניות הלכות שבועות פ"ו ה"ח. שו"ת אבקת רוכל, סימן קפח ועוד. דיון בגירסאות השונות ראה: הרב י' שציפאנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"א עמ' קלו הערה 5; א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, ח"א עמ' 278.

38. שו"ת נשמת כל חי, יר"ד סימן מט, עמ' רו; הרב רפאל שלמה לנייאדו (שהיה רב וראב"ד של ארם צובה לפני כ-250 שנה), המעלות לשלמה, דרוש למעלת ארץ ישראל, דף קסא, ב.

שהכריע שמצות ישיבת ארץ ישראל אינה אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ, כשיטה השלישית דלעיל (אף על פי שלא הזכיר בפירוש את החיד"א, החתם סופר או האבני נזר):

כתב כבוד תורתו... עיקר מצות יישוב ארץ ישראל הוא כדי לקיים מצוות התלויות בה. וכתב נמי, וכן נראה מדברי התוספות... לפי סברת ר"ח כהן. ולענ"ד אינו כן, ואדרבה מדברי ר"ח כהן מוכח שגם בזמן הזה שפיר נוהגת מצווה רבה זו של יישוב ארץ ישראל. אלא שהוא סובר דכיוון שאין יכולין להזהר בזמן הזה בקיום המצוות התלויות בה, לכן חלילה לבוא לארץ ישראל ולעבור על חוקי ה' ותורותיו ולקיים את המצווה על ידי עבירות. ומכל מקום בזמננו, דאפשר שפיר לשמור ולקיים [את המצוות התלויות בארץ], שפיר חייבין לעלות, גם לר"ח כהן.

וכשיטה זו (השלישית) גם מסתבר, שהרי אם נפרש שתורף דברי רבנו חיים הוא "הוי מחשב שכר מצווה כנגד הפסדה", ממילא נופלות קושיות המהר"ט והזרע אברהם (לעיל הערות 13-14), שהן הבסיס להסבר שלהם בדבריו, ולכן אפשר לומר בדעתו שהחיוב הוא מצד קדושה.

לסיכום: בדברי רבנו חיים מצאנו פרשנויות שונות. הפרשנות המסתברת היא שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת עקרונית בימינו, אלא שבתקופות מסוימות לא יכלו לקיימה. למרות הכרעתו של הגרש"ז אויערבך, אין בידינו נתונים מספיקים להכריע בין פרשנותם של המהר"ט והזרע אברהם לבין החיד"א, החת"ם סופר והאבני נזר.

ב. דיון בשיטתו של רבנו חיים

1. האם דין "הכל מעלין" נובע מקדושת הארץ או ממצוות התלויות בה?

בדברי האחרונים מצינו מספר קושיות על דברי רבנו חיים:

טעם ההלכה "הכל מעלין לארץ ישראל" הוא או "משום קדושת ארץ ישראל כי תמיד עיני ה' בה מְרַשֵׁית השנה ועד אחרית שנה"³⁹, או "היא גזירת מלך ואינה צריכה טעם"⁴⁰, וכמו שכתב הרמב"ן בספר המצוות מהפסוק "וירשתם אותה וישבתם בה", ומהמעשה המובא בספרי (דברים יב, כט). אם כן מצות הישיבה היא גם בחורבנה, כשאין מקיימים בה את המצוות התלויות בארץ.

39. שו"ת מהר"ט, יר"ד סימן כח; שו"ת זרע אברהם, יר"ד סימן יג.

40. הרב יעקב עמדין, מור וקציעה, סימן שז, קונטרס גדר יישוב ארץ ישראל, עמ' ט. וכתב עוד: "מה עוד שהטעם גלוי כי היא נחלת ה' והיא ארץ אשר ה' אלוקיך דורש אותה תמיד" (דברים יא, יב).

המהרי"ט הביא מספר ראיות לכך שדין "הכל מעלין" אינו תלוי בקיום המצוות התלויות בארץ:

א. אילו החיוב היה מצד קיום המצוות התלויות בארץ, איך יתכן שאשה כופה את בעלה לעלות? הרי אמרו בקידושין (ל, ב) לעניין כיבוד אב ואם, "איש סיפק בידו לעשות, אישה אין סיפק בידה לעשות, מפני שרשות אחרים עליה", וכל שכן לשאר המצוות, וכל שכן מצוות התלויות בארץ, דכל מה שקנתה אישה קנה בעלה, והוא המחויב במצוות התלויות בארץ ולא היא, ולמה תכוף את בעלה לעלות לארץ ישראל⁴¹?

לעומת זאת⁴², אם הטעם לישיבת ארץ ישראל הוא קדושתה של הארץ, אז מובן מדוע האישה כופה את בעלה לעלות לארץ ישראל - שהרי הדר בחו"ל נמצא במקום טמא, והוא דומה כמי שאין לו אלוק וכעובד עבודה זרה, ואילו כשהוא עולה לארץ ישראל, "ארץ אשר... עיני ה' אלוקיך בה מְרִשִׁית השנה עד אחרית שנה" (דברים יא, יב), הוא נמצא תחת השגחתו הישירה של הקב"ה (רמב"ן ויקרא יח, כה), במקום בו המעלה הרוחנית גבוהה. מצב זה קיים לגבי שניהם, מפני שהאישה שייכת בקדושת שכינה כמו בעלה. בנוסף לכך, אין זה מפריע לשיעבודה לבעלה, כי כאשר היא כופה אותו לדור במקום מקודש, אין בכפייתה פריקת עול מבעלה, כי היא אומרת לו הריני משועבדת כמו קודם ואעשה עבורך הכל, ובפועל גם הוא נהנה לדור בארץ ישראל ויש לו מזה טובה גדולה.

ב. ועוד ראיה - עבד (ולשיטת הרמב"ם⁴³ עבד כנעני) שברח מחוץ לארץ לארץ ישראל, "כופין את רבו לעלות עמו", ומה שייך עבד במצוות התלויות בארץ?

[הסבר דבריו - למרות שעבד כנעני חייב במצוות כאישה (חגיגה ד, א), יש הבדל בינו לבין אישה. אישה, אף על פי ש"רשות אחרים (בעלה) עליה" יש לה מעמד קנייני עצמאי, ויש לה רכוש ששייך רק לה, כגון אם קיבלה מתנה בתנאי שאין

41. לחיזוק הקושיה ניתן להביא את דברי האבודרהם השלם (סדר תפלות של חול, שער ג' עמ' כה) - "הטעם שנפטרו הנשים ממצות עשה שהזמן גרמא, לפי שהאשה משועבדת לבעלה לעשות צרכיו. ואם היתה מחוייבת במצות עשה שהזמן גרמא אפשר שבשעת עשיית המצווה יצוה אותה הבעל לעשות מצותו, ואם תעשה מצות הבורא ותניח מצותו אוי לה מבעלה. ואם תעשה מצוותו ותניח מצוות הבורא אוי לה מיוצרה, לפיכך פטרה הבורא ממצוותיו, כדי להיות לה שלום עם בעלה. וגדולה מזו מצאנו שהשם הגדול הנכתב בקדושה ובטהרה נמחה על המים כדי להטיל שלום בין איש לאשתו". לפי זה, כל שכן מצוות התלויות בארץ שאינם חובת הגוף ועוד שחיובם בזמן הזה הוא רק מדרבנן שלא תוכל לכופו! ראה עוד: הרב י"ז גוסטמאן, קונטרסי השעורים מסכת קדושין, שעור יט סעיף ד בסופו, וסעיף ו, שדן בדברי האבודרהם ובסברה "אשה רשות אחרים עליה", ואכמ"ל.

42. זכרון יעקב, ח"ג, בשם הרב י' ליברמן, עמ' כו-כו.

43. הלכות עבדים פ"ח ה"ט. הראב"ד (מובא בר"ן על הרי"ף, כתובות ק', ב) כתב: "אין לשון עבדים סתם בתלמוד עבד עברי אלא עבד כנעני". וכן כתב הפני יהושע (שם, שם).

לבעלה רשות בה (קדושין כג, ב; רמב"ם הלכות אישות פל"ב הל"ז). מה שאין כן עבד כנעני, אין לו ישות קניינית עצמאית ורכושו שייך לאדונו, שהרי "כל מה שקנה עבד קנה רבו". לכן הוסיף המהרי"ט להקשות מעבד כנעני.

לתירוץ קושיה זו, כבר ראינו שניתן להסביר בדעת רבנו חיים, שגם הוא סובר שמצות ישיבת ארץ ישראל נובעת מקדושת הארץ ומגזרת מלך, ואף על פי כן אין לעלות לארץ אם אי אפשר לקיים את המצוות התלויות בה.

בנוסף, יש מהאחרונים שהקשו על ראיות המהרי"ט:

א. הטענה שאישה אינה שייכת במצוות התלויות בארץ כיוון ש"רשות אחרים עליה" -

המושג "אשה רשות אחרים עליה" (קדושין ל, א) אינו שייך לנידון דידן⁴⁴. כוונת מושג זה היא שכשהאישה רוצה לקיים מצוות כיבוד אב ואם, ובאותו זמן היא צריכה לעסוק בענייני ביתה, אז כבוד בעלה קודם כי "רשות בעלה" ("אחרים") עליה. הפטור מכיבוד אב ואם במקרה זה נובע מחיובה לבעלה, מפני שבמציאות אינה יכולה לקיים את שניהם. מה שאין כן בנידון דידן, כשהיא רוצה לעלות לארץ ישראל וכופה את בעלה לעלות עמה, היא כופה אותו לדבר מצווה - והרי שניהם חייבים בכבוד המקום!

ועוד⁴⁵, מה שכתב "וכל שכן לשאר מצוות" אינו מובן, מכיוון שהתוספות (קדושין ל, א ד"ה שיש) כתבו על מה שאמרו "אשה אין סיפק בידה לעשות מפני שרשות אחרים עליה" - "ואע"ג דמעשה ידיה לבעלה מדרבנן [ולכן מדאוריתא יש לה אפשרות לכבד את הוריה משלה], מכל מקום אינה מצויה אצל אביה אלא אצל בעלה", וכדי לכבדו צריכה להיות אצלו. אם כן, טעם זה לא שייך אלא בכיבוד אב ואם, ומדוע כתב המהרי"ט "וכל שכן לשאר מצוות"?

ב. מה שסבר המהרי"ט שאשה ועבד שאין להם קרקע אינם שייכים במצוות התלויות בארץ -

מי שיש לו קרקע מוטלות עליו מצוות נוספות, אבל גם מי שאין לו קרקע חייב במצוות התלויות בארץ. ככלל, חיוב מצוות התלויות בארץ אינו תלוי רק בקניין ממוני. מה עוד, שמדברי המהרי"ט יוצא שהמצווה היא רק ליושבי כפרים, מכיוון שיש להם קרקע, ולא ליושבי ערים, וזה דבר שאי אפשר לומר.

44. שר"ת נשמת כל חי, י"ד סימן מט עמ' רג.

45. הרב יצחק מאיר בן מנחם, פרשת המלך, ירושלים תשט"ז, ח"ב, הלכות אישות פ"ג הל"כ, דף סא, ב.

מצוות התלויות בארץ כגון: איסור אכילת טבל והפרשת תרומות ומעשרות, הפרשת חלה (הנהגת גם בח"ל מדרבנן), ובשנת שמיטה הלכות השייכות לפירות שביעית וכו' - אישה ועבד חייבים בהם, הן תדירות וקשורות למאכלו ומזונו של האדם. זאת ועוד, באישה מצאנו שהפרשת חלה מוטלת דווקא עליה (שבת פ"ב מ"ו) וגם הפרשת תרומות ומעשרות נראה שהיתה מוטלת עליה (שם מ"ז; כתובות עב, א)⁴⁶.

ועוד - לאישה יכולה להיות קרקע, כגון אם היא גרושה או אלמנה, ובנשואה אם נתנו לה מתנה על מנת שאין לבעלה רשות בה (קידושין כג, ב), או שנתן הבעל לאישה מתנה, שאז קנתה האישה, ואין הבעל אוכל מן הפירות (בבא בתרא נא, ב רמב"ם הלכות אישות פכ"ב הכ"ז)⁴⁶.

ג. מה שטען המהרי"ט שדין "הכל מעליך" נובע מקדושת הארץ -

מאשה ועבד, שמהם בא המהרי"ט להוכיח את דבריו - הוכיח הגר"ש ישראלי ההיפך⁴⁷. איך יתכן לומר בעבד שחיובו הוא מצד מצות ישיבת ארץ ישראל, שמקורו מהפסוק "וירשתם אותה וישבתם בה", וכי יש דין ירושת אבות לעבד? וכן גם מגוף הדין, שלא נאמר דין זה אלא בעבד שברח לארץ ישראל, ולא בעבד שרוצה לעלות לארץ ישראל, מוכח שלא מצד מצות ישיבת ארץ ישראל אנו באים עליו.

וכן באשה. במצווה זו יש שני חלקים - כיבוש וישיבה. לעניין כיבוש אמרו חז"ל (יבמות סה, ב): "איש דרכו לכבוש, אשה אין דרכה לכבוש". ומצות כיבוש וישיבה מצווה אחת היא, אם כן נראה שאין בה מצות ישיבה. ואדרבה, לפי מה שנתבאר שהחיוב הוא מדין ירושת הארץ - נשים לא נטלו חלק בארץ (ברכות כ, ב רש"י ד"ה או דרבנן)⁴⁸.

לכן דין המשנה "הכל מעליך" הוא בהכרח מכוח תקנת חכמים⁴⁹. ומפורש הדבר בשיטה מקובצת (כתובות, שם), שהביא שם בשם תוספות רא"ש את פירושו של רבנו

46. ספר ויואל משה, מאמר יישוב ארץ ישראל סימן ז; ארץ חמדה ספר א סימן ג סעיף ד; פרשת המלך, עמ' סב.

47. ארץ חמדה, ספר א, שער א, סימן ג, סעיף ב, עמ' כא.

48. סברה זו כתב בשו"ת בית הלוי ח"ב סימן נ' בסופו. הרב יצחק מאיר מנחם (פרשת המלך, הלכות אישות פ"ג ה"כ, עמ' סב, ב בהערה) טען כנגדו שיסוד דבריו שנשים אינן בעיקר יישוב הארץ משום שלא נטלו חלק בארץ, אינו ברור, "דשאני ברכת המזון משום דכתוב "אשר נתן לך", וכמו דאינן בקריאת ביכורים משום דכתיב "אשר נתת לי". ואין שום סמך מזה משום דאינן במצות יישוב הארץ... ומשום דלא נטלו חלק בארץ, מבואר ברמב"ן בפירושו לתורה (במדבר לג, נג) ההיפך". בירור זה קשור לנושא "נשים במצות ישיבת ארץ ישראל" ואכמ"ל.

49. בהמשך דבריו (שם סעיף ז, עמ' כג) כתב הגר"ש ישראלי שללא דברי המהרי"ט שפירש שדין "הכל מעליך" הוא מחמת קיום המצוות התלויות בארץ, היה מקום לפרש את כל דיני המשנה מחמת "יישוב ארץ ישראל". מושג זה נמצא בכמה מקומות בש"ס (בבא קמא עט, ב; שם, קא, א ועוד) ומשמעותו היא שחכמים תקנו תקנות להקל על הישיבה בארץ כדי שיהודים יבואו לגור בה

תם על עבד שברח, שכותבים לו שטר על דמיו, גם כאשר הוא מוצא למכרו לאחרים. "ומה שהקשו: כל העבדים יפקיעו עצמם מרשות אדוניהם? יותר מזה עשו חכמים משום יישוב ארץ ישראל, שאשה יכולה להפקיע עצמה מבעלה". מבואר כי דין עבד שברח ודין אשה שכופה את בעלה לעלות עמה לארץ ישראל, הכל הוא מכוח תקנת חכמים.

ד. גם לשיטת הרמב"ן⁵⁰, שהסיבה שהאשה יכולה לכופ את בעלה היא משום קדושת הארץ, ומהטעם ש"הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוך", הרי גם קיום המצוות התלויות בארץ גורם תוספת קדושה לארץ, ולכן היא יכולה לכופ את בעלה לעלות לארץ ישראל⁵¹.

2. מדוע אי אפשר לקיים מצוות התלויות בארץ

יש שהקשו על רבנו חיים: מדוע נאמר שאי אפשר להיזהר ולקיים את המצוות התלויות בארץ? מי הוא המעבד והמונע? הלוא מי שרוצה יכול בכל עת לקנות קרקע ולקיים את המצוות התלויות בארץ, כגון לקט שכחה ופאה⁵²! ועוד, חדש, ערלה וכלאיים נוהגים כיום גם בחוץ לארץ, חדש מן התורה, ערלה הלכה למשה מסיני, וכלאיים מדברי סופרים (קדושין לה, ב), ומדוע לא יזהר בהם מי שגר בארץ ישראל⁵³?

ועוד הוסיף השל"ה (שער האותיות אות ק' (קדושה) עמ' 139) והקשה: "לא מסתבר טעמיה, דעל זה נאמר 'וצדיקים ילכו בס' ופושעים יכשלו בס' (הושע יד, י), דודאי מי שדר בארץ ישראל ואינו מקיים מה שמחויב לקיים הוא פושע, אבל המקדש עצמו ומקיים את המצוות התלויות בארץ - אשריו!"

ויעדיפו אותה על ישיבת חוץ לארץ. טעם זה הוא עיקר לגבי עבד שברח לארץ ישראל, שרצו חכמים שהארץ לא תהיה שוממה ולכן תיקנו שלא להוציא ממנה עבד שכבר נמצא בארץ. ודין זה אינו חל על העבד אלא על ישראל. לפי זה הוכחת המהרי"ט מעבד שברח לארץ ישראל אינה הוכחה, שהרי החיוב אינו מצד המצוות התלויות בארץ. כך גם ביחס לדין "הכל מעליך", לפי דברי רבנו תם המובאים לעיל בשיטה מקובצת. הנימוק הוא משום יישוב ארץ ישראל, ולא מצד המצוות התלויות בארץ או קדושתה של ארץ ישראל. אמנם בדברי הר"י (המובאים שם, בתוד"ה הכי גרסינן) לא משמע כך, ולפי זה יש כאן מחלוקת ראשונים. דיון נוסף בדבריו ראה בפרק הכל מעליך לארץ ישראל וירושלים סעיף ד.

50. ראה בפרק "מצות ירושת ארץ ישראל - דעת הרמב"ן בספר המצוות", סעיף ז.

51. שו"ת אהל משה, ח"ב סימן כג סעיף ד.

52. של"ה שער האותיות אות ק' (קדושה) עמ' 139; מהרי"ט (שם, שם) ועוד. מדוע הזכיר המהרי"ט לקט שכחה ופאה, ולא הביא דוגמא מתרומות ומעשרות ושביעית, שהם שכיחים יותר, והם צרכי אוכל נפש שאדם משתמש בהם בביתו ומחוץ לביתו? ראה הרב ד' וולנר, התורה והמדינה יא-יג סעיף ג עמ' רמב.

53. חידושי מהרי"ט למסכת כתובות דף קי, ב.

מספר הסברים מצינו כתשובה לשאלה זו:

א. הגלות גרמה שנשתכחו תורת תרומות ומעשרות, ואפילו האמוראים לא היו בקיאים בהם כמו בהלכות אחרות⁵⁴, ואם יעלו וידורו בארץ ישראל ייכשלו במצוות התלויות בארץ, כי לא הורגלו בהם.

בנוסף⁵⁵, ההלכה ביחס למצוות התלויות בארץ לא הוכרעה. היו מחלוקות בין הרבנים בדברים עקרוניים, כגון: באיזו שנה חלה השמיטה? האם יש קניין לגוי להפקיע מתרומות ומעשרות? דיני ביעור ועוד. רק בתקופת מרן הבית יוסף (רבי יוסף קארו) נתוועדו רוב רבני ארץ ישראל ורבני חו"ל והסכימו על מנין שנות השמיטה, שינהגו בהן כרמב"ם. בזמן רבנו חיים הלכות אלו היו בספק ולא הוכרעו. דבר זה גרם מבוכה ורפיון בקרב המון העם, ואנשים נכשלו בקיום המצוות התלויות בארץ.

מוסיף החיד"א (שם) כי המהר"ש שיריליאו שהיה מגולי ספרד, כותב בהקדמתו לירושלמי סדר זרעים, שהסיבה שהביאה אותו לחבר את חיבורו היתה, משום שלארץ ישראל מגיעים אנשים לדור בה ונכשלים במצוות התלויות בארץ, כי לא יודעים ולא מבינים. לכן חיבר חיבור על הירושלמי סדר זרעים, לבאר מצוות התלויות בארץ, לשמור ולעשות⁵⁶.

ב. בתקופתו של רבנו חיים, תלמידי חכמים לא היו מצויים בארץ ישראל. כך עולה מתוך דברי הראשונים (וכן מספרי ההיסטוריה העוסקים בתקופה זו):

הר"י (מבעלי התוספות) במסכת גיטין (ב, א תוד"ה אשקלון) מסביר, מדוע המביא גט מעכו הדרומית, בחלק הנמצא בארץ ישראל, צריך לומר 'בפני נכתב ובפני נחתם' - 'לפי שהוא בסוף הגבול ורחוק מעיקר ישוב ארץ ישראל ומופלג מן הישיבות ובתי הדינים'. למדנו מדבריו כי בעיר עכו לא היו מצויים תלמידי חכמים ודיינים.

54. הרב יוסף הלוי, שו"ת מטה יוסף, סימן י, דף יז, ב [היה חברו של בעל ה"פרי חדש". גר בחברון ובערוב ימיו שימש רב בקהיר] - "כדאשכחן [בבא מציעא קיד, ב] בארבעה לא מצינא בשיתא מצינא? (כלומר, בארבעה סדרים הנלמדים אין אני יכול ללמוד, ובשישה (רש"י): "זרעים אינו נוהג בחו"ל וכן טהרות") אוכל?! וזה צריך לומר כוונת רש"י בפרק כל הבשר (חולין קי, ב) אהא דקאמר בגמרא למיסר חברתה נמי לא תיבעי לך, דתנן 'הכבד אוסרת ואינה נאסרת', ופירש רש"י [ד"ה] דתנן - "כלומר מדפשיט לך בדידה דשריא, אלמא שמיעה לך הך מתניתין, ובסדר זרעים היא". כוונתו היא, מכיוון שהיא מסדר זרעים משום הכי היה מסופק אם היה יודע המשנה. ומשום הכי אמר ליה, מדפשיט לך בדידה אלמא שמיעה לך הך מתניתין, ובלאו הכי הייתי אומר שלא היה יודע".

55. החיד"א, שו"ת יוסף אומץ, סימן נב.

56. הרב יוסף הלוי (לעיל הערה 54) מספר: שבימיו "עינינו הרואות כי לא יש (=אין) אחד מעיר שבקי בדינים אלו, אפילו בארץ ישראל. וכל ימי דירתי בירושלים (הוא נולד בירושלים בתחילת המאה החמישית) הייתי מצטער על זה שלא הייתי רוצה לאכול אצל שום אדם, כי שמעתי שלא היו בקיאים בהפרשת תרומות ומעשרות... והרבה נכשלין בזה".

הרמב"ן, שחי שני דורות מאוחר יותר, מספר באיגרת ששלח לבנו רבי נחמן (בשנת ה'כ - 1260) שבירושלים נמצאים שני אחים צבעים (יהודים) בלבד, ותפילה במניין מתקיימת רק בשבת⁵⁷.

המסקנה העולה - הישוב היהודי בארץ ישראל היה קטן, ותלמידי חכמים לא היו מצויים אפילו בערים חשובות. לכן, יהודי שאינו תלמיד חכם, ואינו יודע את ההלכות העוסקות במצוות התלויות בארץ, קרוב שייכשל באיסורים הקשורים למצוות התלויות בארץ, מכיוון שלא נמצאים תלמידי חכמים שילמדו איתו.

ג. רבנו חיים חי בימי מסעי הצלב. באותה תקופה לא היתה ליהודים אפשרות לקנות קרקע או לחכור אדמה. יהודים שהקרקע שברשותם היתה להם ירושה מאבותיהם סבלו מהתנכלויות ורדיפות⁵⁸, ולכן לא יכלו לקיים את המצוות התלויות בארץ.

מסיכום הנאמר עולה, כי קשיים מעשיים הקשורים בקניית קרקע או בקיום המצוות התלויות בארץ, כתוצאה מהמצב ששרר אז בארץ ישראל, גרמו שיהודים לא יכלו לקיים את המצוות התלויות בארץ.

3. דקדוק הלשון

לשון הבבלי (כתובות קי, ב) היא: "לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה עכו"ם, ואל ידור בחו"ל ואפילו בעיר שרובה ישראל". מדקדוק הלשון עולה, שלא כסברת רבנו חיים, כי "לעולם" משמע אפילו בזמן הזה⁵⁹. השל"ה (שם) הוסיף, שברייתא זו מדברת אפילו בחורבנה של הארץ, שהיא אומרת - "אפילו בעיר שרובה עכו"ם", וזה ודאי לא היה ביישובה בזמן הבית.

57. כתבי הרמב"ן, מהדורת מוסד הרב קוק, ח"א אגרת ז, עמ' שסח. סמוך לשנה זו נחרבה ירושלים ע"י התתרים, והיהודים שבה נהרגו ושרידיהם נתפזרו לכל רוח. ראה עוד: הרב חיים גריינמן, חדושים ובאורים, כתובות סימן י, קי, ב ד"ה והיה אומר ר"ח.

58. הרב ד' גרוס, מדרש גאולת הקרקע, ירושלים תש"ו, עמ' קכט. הרב צדוק הכהן מלובלין (פוקד עקרים, אגרת הקודש, ורשה תרכ"ד, עמ' 57) כתב הסבר אחר - "גם דברי רבנו חיים... אינו אלא מפני דוחק הפרנסה. עכשיו (בזמן ר' צדוק) בארץ ישראל אין אפשרות לקיים המצוות על ידי זה, ולא למי שפרנסתו מרווחת, דודאי יכול הוא לקיים המצוות הנהוגות שם גם כן". מבואר בדבריו שהסיבה היא המצב הכלכלי הקשה בארץ ישראל ("חוסר פרנסה"), אבל מי שפרנסתו מצויה מצווה עליו לדור בארץ ישראל לדעת רבנו חיים.

59. הרב דוד פארדו, בפירושו חסדי דוד לתוספתא ע"ז פ"ה ה"ב; הרב דניאל אישטרושה, שו"ת מגן גיבורים, סימן ז עמ' טז.

4. המצב בימינו

כל הנאמר לעיל מסביר את המצב בתקופתו של רבנו חיים אבל אינו שייך לימינו. אדרבה, בימינו ברוב המקומות בחו"ל קיום המצוות כרוך בקשיים מרובים, ובנוסף סכנת ההתבוללות פוגעת ביהודים היושבים שם. לעומת זאת, ארץ ישראל בימינו היא מרכז התורה בעולם, ונמצאים בה כל התנאים לקיום מצוות בהידור ובשלמות.

האחרונים הוסיפו⁶⁰, מהטעם שכתב: "דאין אנו יכולין לזהר בהם" מבואר שכוונתו על רוב בני אדם, אבל תלמידי חכמים או אנשים הזהירים בקיום מצוות וכוונתם בעלייתם לשם שמים, מודה רבנו חיים שמותר להם לעלות, והם מקיימים מצווה בישיבתם בארץ ישראל. ועוד⁶¹, בזמן שישנם רבנים וחכמים בארץ, מודה רבנו חיים שגם עמי ארצות עולים, מכיוון שיזהרו על ידי החכמים.

החיי אדם בהקדמתו לספרו שערי צדק (שער משפטי הארץ, פ"א סעיף ג, עמ' מד) טוען, כי אחרי שכתב את ספרו המפרט את כל ההלכות של מצוות התלויות בארץ, כגון תרומות ומעשרות, שמיטה וכיוצא בזה, אין מקום לטענת רבנו חיים, מפני שאפשר להיזהר במצוות התלויות בארץ. בימינו נכתבו עוד ספרים רבים על ידי גדולי הפוסקים שביארו הלכות אלו. בנוסף, קיימים בתי מדרש העוסקים בעיקר בהלכות של המצוות התלויות בארץ, ולכן דברי רבנו חיים שוב אינם מעשיים בימינו.

כך אכן כתבו פוסקי זמננו: הגרש"ז אוירבך כתב⁶²: "ומ"מ בזמננו דאפשר שפיר לשמור ולקיים שפיר חייבין לעלות גם לר"ח כהן". בספר מקור הלכה⁶³ כתב: "וחשבתי איזה התנצלות תהיה לנו ונהיה נתבעים על רבנו חיים בסוף כתובות. והדבר ידוע שהיום מי שרוצה באמת, יכול לקיים בנקל כל המצוות התלויות בארץ. ועוד, שכל הראשונים חולקים עליו. ואם לפעמים מתעוררים איזה שאלות שקשה לפתור אותן, במצב כזה שעדיין לא זכינו לשלטון התורה, אין הקב"ה בא בטרוניא עם בריותיו. גם בשאר מצוות מתעוררות לפעמים ספקות שקשה לצאת ידי חובת כולם".

60. שאגת אריה, מהדורת מכון חתם סופר, ירושלים תשל"א, עמ' שלג; פירוש שבעת הנרות על ספר התשב"ץ למהר"ם, סימן תקס"א; ויואל משה שם, סימנים עז-עט, עמ' רעו-רעט ועוד.

61. הרב חיים גריינמן, חדושים ובאורים כתובות קי, ב.

62. מנחת שלמה ח"ג סימן קנח. כך עולה גם מדברי ר' צדוק הכהן מלובלין הנ"ל בספר פוקד עקרים, וכן משר"ת שדה יצחק סימן א, עמ' ז.

63. הרב בנימין זילבר, ספר מקור הלכה, הלכות שבת ח"א, חליפת מכתבים עמ' 174.

5. סיכום הקושיות על רבנו חיים ואפשרות דחייתן

דחיה	קושיה
<p>1. א. מצות ישיבת ארץ ישראל ודין "הכל מעלין" נובעים מקיום המצוות התלויות בארץ.</p> <p>ב. אישה חייבת במצוות אלו גם אם אין לה קנין ממוני כי חייבים בהם גם מי שאין לו קרקע. ועוד, חלק ממצוות התלויות בארץ מוטלות דווקא על האישה כגון הפרשת חלה. כמו כן אפשר שתהיה לאשה קרקע השייכת רק לה, כגון שנתנו לה מתנה על מנת שאין לבעלה רשות בה או שנתן הבעל לאשתו מתנה.</p> <p>המושג "רשות אחרים עליה" אינו שייך לנידון דידן, שהרי רק כשיש ניגוד בין כיבוד הורים לכיבוד הבעל - כיבוד הבעל קודם. כאן אין ניגוד, כי גם הבעל וגם האישה מצווים במצות ישיבת ארץ ישראל.</p> <p>ג. דין כפיית העבד את אדונו הוא משום תקנת חכמים ולא בגלל מצות ישיבת ארץ ישראל.</p>	<p>1. א. מצות ישיבת ארץ ישראל ודין "הכל מעלין" הוא משום קדושת ארץ ישראל.</p> <p>ב. אישה אינה חייבת במצוות התלויות בארץ כיוון ש"רשות אחרים (בעלה) עליה", ובמיוחד במצוות אלו כל מה שקנתה אישה, קנה בעלה".</p> <p>ג. עבד (כנעני) שברח מחוץ לארץ לארץ ישראל, מדוע הוא כופה את רבו, הרי אינו חייב במצוות התלויות בארץ?</p>
<p>2. רבנו חיים דיבר על זמנו, בגלל הקשיים המעשיים שהיו אז בארץ, ובימינו אין הדברים שייכים.</p>	<p>2. מדוע אי אפשר לקיים את המצוות התלויות בארץ?</p>

ג. בירורים בשיטת רבנו חיים

1. האם דברי רבנו חיים נאמרו רק על יושבי חו"ל או גם על יושבי ארץ ישראל?

האחרונים נחלקו, האם דברי רבנו חיים - "דעכשיו אינו מצווה לדור בארץ ישראל" - נאמרו רק על יושבי חוצה לארץ או גם על אנשי ארץ ישראל.

האהלי תם⁶⁴ הבין מדבריו, שאף על פי כן הדר בארץ ישראל אינו רשאי לצאת, כי "עד כאן לא קאמר רבנו חיים כהן, אלא שאינו מצווה לעלות, אבל גבי הדריים שם אינם רשאים לצאת"⁶⁵. כך הבינו ופסקו גם הרב חיים אלגאזי בספר נתיבות המשפט (משרים נתיב כג, עמ' רלב), הרב אברהם מיוחס בספר שדה הארץ (שר"ת, אהע"ז סימן יא, עמ' נז), והרב חיים פלאגי⁶⁶. סברתם⁶⁷ היא, שיהודי הנמצא בחו"ל נמצא במקום פטור ואינו חייב במצוות התלויות בארץ, וכאשר הוא עולה לארץ ישראל, ואינו מקיים שם את המצוות התלויות בארץ, עונשו גדול ממי שנולד או גר שם מקדמא דנא. דוגמא לכך - התורה החמירה בקיום נדר יותר משאר מצוות, משום שבשאר מצוות ישנה איזו התנצלות שלא יכול היה לכבש יצרו, מה שאין כן בנדריים, שבעצמו הכניס ראשו בנדר⁶⁸.

לעומתם, כנסת הגדולה⁶⁹ דייק מטעמו של רבנו חיים, שדין היציאה מארץ ישראל שווה לדין העלייה מחו"ל, כי כמו שליהודי הדר בחו"ל אין מצווה לעלות, כך הדר בארץ ישראל יכול לצאת לחו"ל⁷⁰. האדמו"ר מוהרש"ב⁷¹ דייק כך מלשונו של רבנו

64. שר"ת, סימן סו, עמ' לח, לרבנו תם בן יחיא (ר"ל-ש"ב 1470-1542), מרבני קושטא בדור שלאחר גירוש ספרד.

65. דיון בהוכחה שהביא ראה בנספח ח'1.

66. שר"ת נשמת כל חי, יר"ד סימן מט, עמ' רב; הנ"ל, ראה חיים עה"ת, אזמיר תר"ך, ח"ב עמ' עח. וכן כתב המשנה הלכות (מדור התשובות, ח"ח סימן יא): "מי שהוא כבר בארץ ישראל... מודה הוא [ר"ח] שאין לצאת, דשאני מיפק מלמיעל, וכיוון שכבר נתחייב אי אפשר לו לצאת". וכן כתב המנחת יצחק, ח"ג סימן כו אות ז.

67. שר"ת נשמת כל חי, שם, עמ' רג ועוד. האדמו"ר מוהרש"ב (הרב שמואל בער (דב), אגרות הקודש, ניו יורק תשמ"ז, ח"ד אגרת תתק"נ סעיף ט, עמ' קפד) הקשה עליו: "ומה שכתב דהדר שם ובא לצאת הרי זה בקום עשה, משא"כ להדר בחו"ל הוא בשב ואל תעשה, מאן לימא לן דרבנו חיים סבירא ליה דגוף עניין ישיבת ארץ ישראל היא מ"ע מהתורה שנדון בה בחילוק קום עשה ושב ואל תעשה נגד חשש איסור"? לאחר בקשת מחילה, חילוקו של הגר"ח פלאגי הוא בין מקום פטור למקום חיוב, ולא בין קום עשה לשב ואל תעשה!

68. הרב משה בצלאל פייבוש, פירוש שבעת הנרות על ספר תשב"ץ מהמהר"ם, ורשה תרס"ט, סימן תקנט עמ' 134.

69. הרב חיים בנבנשתי, הגהות ב"י, הלכות כתובות, סימן עה ס"ק כח, מהדורת מכון הכתב ירושלים תשנ"ה, עמ' לד.

70. נפקא מינא, אם הדר בארץ ישראל רוצה לצאת לחו"ל עם אשתו, מאותם סיבות המותרות בחו"ל לעבור מעיר לעיר או ממדינה למדינה, רשאי לצאת והדין עמו, וכופין אותה לצאת.

71. האדמו"ר מוהרש"ב (לעיל הערה 67, עמ' קפד-קפז). הוא קבע (שם עמ' קפה) של"דעת כנסת הגדולה [ב]דעת רבנו חיים - שווה לצאת כמו לעלות". לענ"ד אין לנו הוכחה מפורשת לכך. מפני

חיים, שאמר "אין מצווה לדור בארץ ישראל" ולא אמר שאין מצווה לעלות. ועוד, הטעם בו נימק את דבריו הוא מפני חשש איסור. לכן לדעתו - "הירא לנפשו שלא יבוא לידי מכשול... כי כבוד הדבר מאד להיזהר בכל הפרטים (של מצוות התלויות בארץ) למה יהא אסור לו לצאת משם, ורחמנא ליבא בעי?".

למעשה, חשש המוהרש"ב להתיר לצאת מארץ ישראל לחו"ל - "ירא אני לנפשי להורות כן למעשה, ומה ערכי להורות... נגד הרבנים הגאונים בעל תומת ישרים ונתיבות המשפט ונשמת כל חי, שכתבו דגם לדעת רבנו חיים הוא רק בעניין לעלות ולא לצאת"⁷².

מ"מ נראה, כי לשיטת רבנו חיים יהיה היתר לצאת מארץ ישראל לחו"ל, במצב בו אדם יצא מארץ ישראל לצורך מצווה, שמותר בשבילה לצאת מארץ ישראל לחו"ל, ולאחר שקיים את המצווה החליט לגור בחו"ל. אדם זה, בזמן שנמצא בחו"ל אינו חייב במצוות התלויות בארץ, ופקעה ממנו חובה זו, ומכיוון שפקעה ממנו חובת המצוות התלויות בארץ בחו"ל, אינו חייב לעלות לארץ ישראל ולהכניס את עצמו לחיוב חדש, כמו שאין אנשי חו"ל חייבים לעלות לארץ ישראל ולהכניס את עצמם בחיוב המצוות התלויות בארץ⁷³.

לפי הנאמר לעיל, מתורצת קושיית המהר"ט (שו"ת יו"ד, ח"ב סימן כח) על רבנו חיים מהספרי:

בספרי (דברים יב, כח פיסקה פ) נאמר: "מעשה ברבי יהודה בן בתירא ורבי רבי מתיא בן חרש ורבי חנניה בן אחי רבי יהושע ורבי נתן, שהיו יוצאים חוצה לארץ והגיעו לפלטום וזכרו את ארץ ישראל. זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו בגדיהם וקראו את המקרא הזה (דברים יא, לא) "וירשתם אותה וישבתם בה"... אמרו ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה". מבואר כי מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת גם בזמן הגלות.

שהכנסת הגדולה כתב זאת כסברא בלבד בתחילת דבריו, ואח"כ חזר בו בגלל שהרב בעל תומת ישרים, כתב אחרת והסכים לדבריו בעל נתיבות המשפט. לשמחתי כוונתי לדעת גדולים. הגר"ח פלאגי' (שם, עמ' רג) הסביר שכנסת הגדולה חזר בו בגלל הרב בעל תומת ישרים.

72. שם, עמ' קצא-קצב.

73. הרב יהושע אהרנברג, שו"ת דבר יהושע, ח"ב, אר"ח סימן עא, עמ' קפה. אלא שהוא כתב זאת בשיטת הרשב"ם.

אלא, מודה רבנו חיים כי הדר בארץ ישראל אינו רשאי לצאת, והתנאים במעשה שבספרי גרו בארץ ישראל ורצו לצאת לחו"ל. מה עוד שאותם תנאים היו בקיאים במצוות התלויות הארץ.⁷⁴

2. ההבדלים בין דברי התוספות לרבנו חיים

לפני שהביאו התוספות את דברי רבנו חיים כתבו סברה נוספת - "אינו נוהג (הדין שהאיש כופה את האשה לעלות לארץ ישראל) דאיכא סכנת דרכים". קיימים מספר הבדלים בין דברי התוספות בתחילת דבריהם לרבנו חיים.

א. דברי התוספות, "אינו נוהג בזמן הזה דאיכא סכנת דרכים", נאמרו רק לעניין כפייה, שאין כופין לעלות לארץ ישראל בגלל סכנת דרכים. דעה זו אינה מתייחסת כלל למצות ישיבת ארץ ישראל.⁷⁵ לעומתם רבינו חיים כתב שישבת ארץ ישראל אינה נוהגת כלל בזמן הזה.

ב. לשיטת התוספות, במקום שאין סכנת דרכים כופין לעלות לארץ ישראל, כי "הדין במקומו עומד"⁷⁶. ככלל, סכנת דרכים היא דבר התלוי במציאות המשתנית ואינו דבר קבוע. כנגדה, שיטת רבנו חיים סוברת שאף כשאין סכנת דרכים אין מצווה לגור בארץ ישראל, בגלל חוסר האפשרות לקיים את המצוות התלויות בארץ, ובודאי שאין אחד מבני הזוג יכול לכפות את האחר לעלות לארץ ישראל.⁷⁷

ישנם מקורות לכך שגם את הטעם של סכנת דרכים אמר רבנו חיים. בפסקי המרדכי (סוף כתובות רמז שיג) הובאה תשובה של רבנו חיים:

כתב רבנו חיים בתשובה, דהני מילי בימיהם שהיה שלום בדרכים אבל עכשיו שהדרכים משובשים אין יכול לכופה, דהוי ליה כמו חפץ להוליכה למקום גדודי חיות וליסטים, ואפילו אם יעמיד לה ערבים בגוף ובממון, ערבך ערבא בעי.

תשובה זו הובאה גם בחידושי האגודה (סוף כתובות סימן קעא) בלא הזכרת שמו של רבנו חיים.

74. שו"ת נשמת כל חי, יר"ד סימן מט, עמ' רב; הנ"ל, ראה חיים עה"ת, אזמיר תר"ך, ח"ב עמ' עח. הערה: הקושיה היא רק לפי הבנת המגילת אסתר ברבנו חיים הסובר שאין בימינו מצווה.

75. הרב שמואל יצחק מודליאנו, שו"ת נאמן שמואל, קושטדינה תצ"ח, סימן צה; הרב חיים הירשנזון, מלכי בקודש, ח"ג עמ' 104 ועוד.

76. שו"ת זרע אנשים, אהע"ז סימן מא, עמ' לב.

77. רבנו ירוחם, ספר מישרים נתיב כג חלק ה; שו"ת זרע אנשים, סימן מא; שו"ת מהריט"ץ, ח"א סימן ה; הרב חיים פלאגי, שו"ת נשמת כל חי, יר"ד סימן מט, עמ' רא; שו"ת בני משה, סימן לד ועוד.

מצאתי בתשובה, דכל אלו הדינים היו דווקא בימיהם, שהיה שלום בדרכים, או בזמן הזה סמוך לארץ ישראל, אבל בזמן הזה ובדרך רחוקה אין האחד יכול לכוף את חברו.

מתשובות אלה עולה לכאורה כי הנימוק של "סכנת דרכים" מקורו בדברי רבנו חיים. לפי זה את שני הדברים אמר רבנו חיים "וחדא ועוד קאמר". תחילה אמר שבזמן סכנת דרכים, דין המשנה "הכל מעלין לארץ ישראל" אינו נוהג, והפטור הוא מטעם סכנת דרכים. והוסיף פטור מטעם נוסף, כשאין יכולין ליזהר בקיום המצוות התלויות בארץ אין עליו מצווה לעלות ולגור בארץ ישראל כי מצוות התלויות בארץ הן תנאי הכרחי לקיום מצות ישיבת ארץ ישראל.

לשון התוספות, "והיה אומר רבנו חיים", מסייעת לכך, כיוון שמשמעותה שישנה הוספה על הטעם הקודם. אילו היה חולק, הלשון היתה צריכה להיות "ורבנו חיים היה אומר"⁷⁸.

ג. מה שהוכיחו חלק מהאחרונים מדעת רבנו חיים, שמצות ישיבת ארץ ישראל תלויה באפשרות קיום המצוות התלויות בארץ (לעיל סעיף ב'2), אין לו מקור בדברי התוספות. יתכן כי לדעת התוספות מצות ישיבת ארץ ישראל מקורה בקדושתה של ארץ ישראל.

3. דיונים נוספים בדברי רבנו חיים

א. במשנה נאמר דין נוסף - "הכל מעלין לירושלים" - שכופין לעלות מארץ ישראל כדי לדור בירושלים. דין זה נוהג בזמן הזה גם לפי רבנו חיים, שהרי עצם שהותו בארץ מותרת לדעת רבנו חיים, כמבואר לעיל. וכשעולה לירושלים אינו מתחייב בחיובים נוספים, שהרי למעשה בימינו אין הבדל בין ארץ ישראל לירושלים לעניין קיום המצוות התלויות בארץ. אם כן, כיוון שמעלת ירושלים בגלל קדושתה גדולה ממעלת ארץ ישראל (כשם שמעלת ארץ ישראל גדולה ממעלת חוץ לארץ) - כופין לעלות לירושלים⁷⁹.

היו שהוסיפו⁸⁰, שגם לרבנו חיים מי שכבר דר בארץ ישראל ומקום מגוריו בירושלים - אסור לו לצאת ממנה ולגור במקום אחר בארץ ישראל.

78. ארץ חמדה, ספר א שער א סימן ג, עמ' כ.

79. הרב אברהם מיוחס, שו"ת שדה הארץ הלכות דירת ארץ ישראל סימן יא; הרב י' אליעזרוב, פסקי דין רבניים, כרך יד (7), תיק 7636 / מטל, עמ' 208.

80. שו"ת ציץ אליעזר, חלק יג סימן כב סעיף ה, עמ' נב. לעומתו, המוהרש"ב בתשובתו (שם, עמ' קצב) התיר למעשה לצאת מירושלים לערים אחרות בארץ ישראל ומבואר שם כי זו דעתו להלכה. אמנם בדבריו שם משמע שהמציאות בזמנו היתה גורם מכריע, כמו שנימק זאת שם.

ב. במסכת יבמות (סד, א) נאמר: "נשא אישה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה, יוציא ויתן כתובה... זכר לדבר 'מקץ עשר שנים לשבת אברם בארץ כנען' (בראשית טז, ג) - ללמדך שאין ישיבת חו"ל עולה לו מן המניין".

הראשונים נחלקו, האם הלכה זו שמוציאים (מגרשים) אישה עקרה נוהגת רק בארץ ישראל או גם בחו"ל. דעת האור זרוע (הלכות יבום וקידושין, סימן תרנ"ג אות ה) היא שדין זה נוהג רק בארץ ישראל, אבל בחו"ל "אין כופין אותו להוציא, דשמא משום חו"ל (משום עוון הישיבה שם) הם עקורין". רוב הראשונים חולקים עליו וסוברים שאין הבדל בין הארץ לחו"ל לעניין הלכה זו, כי לא יתכן שמצות פרו ורבו שאינה תלויה בארץ לא תתקיים בחו"ל.

הרב יוסף אלמושינו⁸¹ טען, כי לדעת רבנו חיים, הסובר שבזמן הזה אין מצווה לדור בארץ ישראל, בוודאי אין לתלות בעוון חו"ל ולומר דעוון חו"ל גורם שלא ילדה.

השואל ומשיב (מהדורה רביעאה, ח"א סימן מח, עמ' נו) הסביר, שגם לרבנו חיים אפשר לתלות את העקרות בישיבת חו"ל, משום ש"אין הכוונה דעוון חו"ל גורם על שחטא לדור בחו"ל, דזה אינו חטא... רק כיוון [דחו"ל] היא ארץ טמאה, יכול להיות דלא מסתייע מילתא שיזכה להיבנות בחו"ל, דצריך זכות גדולה והמקום מעכב".

ד. המהרי"ט - "תלמיד טועה כתבו"

המהרי"ט⁸² (שו"ת, י"ד סימן כח, ובחידושיו למסכת כתובות קי, ב) כתב על דברי רבנו חיים:

אינן מיסוד התוספות... הגהת תלמיד היא, ולא דסמכא היא כלל.

המעיל צדקה (שו"ת, סימן כו) כשהביא את דברי המהרי"ט השתמש בביטוי "תלמיד טועה כתבו". כנראה שהבין שמשמעות המילים "הגהת תלמיד היא"⁸³ היא, שתלמיד

בירושלים דאז, היו מחלוקות גדולות, ובנוסף נכנסו לגור אנשים המסיתים נגד ה' ותורתו. לעומת זאת בערים אחרות המצב היה שונה - "המקום היה מסוגל לתורה ועבודה".

81. הביא את דבריו בשו"ת חכם צבי (ירושלים תשל"א) סימן מא עמ' כד ע"ג.

82. רבי יוסף טראני, המהרי"ט, בנו של ר' משה מטראני, המב"ט, נולד בצפת בשנת ה"א שכ"ח (1568) ונפטר בקושטא שבתורכיה בשנת ה"א שצ"ט (1639). היה ראש ישיבה בצפת, ומאוחר יותר הרב הראשי של תורכיה.

83. לשון המהרי"ט. כנראה שהגורם לטעות הוא, שבימי רבנו חיים לא היו ספרים מודפסים אלא כתבי יד. אם תלמיד כתב הערה בצד הגליון ליד דברי רבנו חיים, הערה זו הועתקה והוכנסה מאוחר יותר על ידי סופר או מדפיס כחלק מדברי רבנו חיים. ראוי לציין שחיבור התוספות נמשך לא פחות ממאה וחמישים שנה, וידוע שהערות שונות הוכנסו במשך השנים על ידי המעתיקים לדברי התוספות.

כתב בשם רבנו חיים דברים שלא אמרם כלל, ובאמת לדעת רבנו חיים מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת היום.

הסבר אחר: המשפט "היה אומר רבנו חיים דעכשיו אין מצווה לדור בארץ ישראל" נאמרו אכן על ידי רבנו חיים, אך הנימוק - "כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין, דאין אנו יכולים ליזהר בהם ולעמוד עליהם", תלמיד טועה כתבם⁸⁴.

היו שפירשו⁸⁵, שרבנו חיים הסביר, והתלמיד שכתב טעה בהבנת דבריו. רבנו חיים אמר, שיש מצווה לדור בארץ ישראל, אלא שתנאי הכרחי הוא קיום המצוות התלויות בארץ. והוסיף, שכאשר אי אפשר לקיים את המצוות התלויות בארץ, אין מצווה לעלות ולדור בארץ ישראל. אותו תלמיד כתב בצורה סתמית לפי המצב שהיה בזמנו "אין מצווה לדור בארץ ישראל". דברים אלה הם טעות בהבנת רבנו חיים, כי לדעתו יש מצווה, אלא שהמצוות התלויות בארץ הן תנאי הכרחי לקיומה.

המהר"ט הגיע למסקנה זו משתי סיבות עקרוניות:

1. הסיבות ההלכתיות שהתבארו לעיל, שמשמעותן היא שאין מקום לסברה שמצות ישיבת ארץ ישראל בטלה.

2. דברי רבנו חיים לא הובאו אצל חכמי צרפת ואשכנז שדרכם להביא את את דברי התוספות, כגון הרא"ש בהלכותיו ובתוספותיו (תוספות הרא"ש) והמהר"ם מרוטנבורג. אדרבה, הרא"ש והמהר"ם הביאו את דברי הירושלמי (כתובות פ"ג ה"א), שבזמן הזה האיש כופה את האישה, ולא האישה את האיש, ופירשו שבירושלמי מדובר בזמן הזה, ומשנתנו, שפוסקת שגם האישה כופה את האיש לעלות - בזמן הבית נאמרה, וזה בניגוד לדעתו של רבנו חיים. ו"מי לנו בקי בדברי התוספות יותר ממהר"ם והרא"ש, שלא הביאו את דברי רבנו חיים כלל".

בנוסף, המרדכי בתשובה שהובאה לעיל הביא בשם רבנו חיים את הנימוק של סכנת דרכים בלבד - "מבואר שתשובת רבנו חיים לא באה אלא מטעם סכנת דרכים בלבד, ולכן דברי רבנו חיים בתוספות הם שיבוש ותלמיד טועה כתבו"⁸⁶.

84. לפי הסבר זה, אין ראיה מדברי פסקי התוספות כנגד המהר"ט, כי פסקי התוספות מצטט את המילים "אין מצווה לדור בארץ ישראל" ולא את הטעם. הערת הרב י' יוסיפון.

85. הרב ש"צ שוויגר, ארץ הצבי, עמ' קלו.

86. הרב י"ד בלומברג (קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, עמ' קנז-קנח) הקשה קושיה נוספת: במסכת גיטין (ח, ב) נאמר: "והקונה שדה בסוריא כקונה בפארווארי ירושלים. למאי הלכתא? אמר רב ששת: לומר, שכותבין עליו אונו (שטר מכירה על ידי נכרי) ואפילו בשבת [כי] משום יישוב ארץ ישראל לא גזור רבנן". התוספות (שם, ד"ה אע"ג) כתבו: "אבל משום מצווה אחרת לא היינו מתירין אמירה לעובד כוכבים במלאכה דאורייתא". אה"כ דנו האם התירו לחמם מים

לעיל ראינו שיש תשובות לטענותיו ההלכתיות של המהר"ט. ניתן לדחות גם את הוכחותיו ומסקנתו שתלמיד טועה כתבו:

1. הרא"ש והמהר"ם מרוטנבורג חלקו על רבנו חיים, ולכן לא הביאו את דבריו⁸⁷.
2. מהתשובה המובאת בפסקי המרדכי אפשר ללמוד כי גם את הטעם של סכנת דרכים אמר רבנו חיים, "וחדא ועוד קאמר"⁸⁸.
3. חיבורים של ראשונים, כגון פסקי התוספות (כתובות סימן שפח), ואחרונים, כגון המב"ט (אביו של המהר"ט בשר"ת, ח"א סימן מא), הרמ"א (דרכי משה, אהע"ז סימן עה), השל"ה (שער האותיות, אות ק' "קדושה") ועוד, הביאו את דברי רבנו חיים. חלקם אף חלקו עליו ודחו את שיטתו. לא עלה על דעת אחד מהם לומר שתלמיד טועה כתבו⁸⁹.
- זאת ועוד, המהר"ט עצמו (שר"ת, ח"א סימן קלט) הביא את דברי רבנו חיים לפי הגירסה בתוספות שלפנינו וחשש לדבריו⁹⁰.
4. מדוע לא נאמר "תלמיד טועה כתבו" גם על הלכות נוספות בתוספות שנפסקו על ידי רבנו חיים? ואם נפתח פתח כזה, נאמר על כל דברי הראשונים ופסקי

בשבת על ידי נוכרי לצורך ברית מילה שחל בשבת, ומסקנתם (וכן במסכת בבא קמא פא, א ד"ה אומר) - רק משום מצות יישוב ארץ ישראל התירו אבל לצורך מצווה אחרת לא התירו אמירה לנכרי. וקשה, מדוע לא הביאו את דברי רבנו חיים, ואמרו שמכיוון שעכשיו אין מצווה בישיבת ארץ ישראל היתר זה אינו קיים ואינו מעשי? [ואף שאין להקשות מתוספות במסכת אחת על תוספות במסכת אחרת, אם לא ששני המקומות הם בשם אחד (החיד"א, שם גדולים, מערכת ספרים, אות ת [תוספות], סימן כ) - אבל דבר זה שנוגע לדינא בזמן הזה צריך להיות מפורסם בין כל רבותינו בעלי התוספות!] לכן אין אלה דברי רבנו חיים, ותלמיד טועה כתבו. אכן, אין זו ראייה מוכרחת, כי לפי הנאמר להלן מודה רבנו חיים שהישוב בארץ ישראל מקיים מצווה. לכן הלכה זו היא מעשית, מפני שנאמרה על אדם שגר בארץ ישראל. עוד י"ל, שהוכחה זו מתייחסת למונח "יישוב ארץ ישראל" ולא למונח "ישיבת ארץ ישראל". לכן, גם אם נאמר כי רבנו חיים סובר שאין מצווה לגור בארץ ישראל, מכל מקום מודה הוא שיש עניין שהארץ תהיה בבעלות יהודית, ולכן משום "יישוב ארץ ישראל תיקנו שכותבין עליו אונו (=שטר) אפילו בשבת".

87. ויואל משה, מאמר יישוב ארץ ישראל, סימנים סה-סו. ראייה לכך, המהר"ם מרוטנבורג רצה לעלות לארץ ישראל ונאסר ונכלא במבצר.
88. הרב ה' הנקין (שר"ת בני בנים, ח"ב סימן מב) טען, כי התוספות לא כתבו את הנימוק של סכנת דרכים בשם רבנו חיים מפני שהרבה ראשונים סבורים כך.
89. החיד"א, שו"ת יוסף אומץ, סימן נב; שו"ת נשמת כל חי, יר"ד סימן מט, עמ' רד; שו"ת בית דוד, הלכות שבועות ונדריים, סימן קז.
90. הרב אהרן אלפאנדרי, יד אהרן, הלכות קדושין סימן עה, הגהות ב"י אות לה; שו"ת יוסף אומץ, סימן נב. ראה עוד: ספר ויואל משה, מאמר יישוב ארץ ישראל, סימן פה, עמ' רפו; בספר זרע יעקב ("דרוש למעלת ארץ ישראל", עמ' כ) תירץ, שבסימן קלט הביא המהר"ט את דעת ר"ח כהן לסניף בעלמא כדמוכח מדבריו שם, דבלאו הכי פשיטא ליה הדין שם, והביא דעת ר"ח כהן רק כדי להפיס דעת השואל.

תוספות אחרים שתלמיד טועה כתבם?⁹¹ ועוד, בהגהות הב"ח, המהרש"ל, המהרש"א והגר"א על הש"ס, לא מצאנו שהגיהו את דברי רבנו חיים כלל!
לכן אין להסתפק ולחשוש לשיבוש וטעות.⁹²

אחרונים שהסכימו למסקנת המהרי"ט - "תלמיד טועה כתבו"

למרות הקושיות שהקשו על דברי המהרי"ט, קיבלו חלק מגדולי הפוסקים את מסקנתו להלכה.

הרב שלמה אייגר, בגליון מהרש"א (כתובות קי, ב) כתב על דברי המהרי"ט: "עיין בבית שמואל אהע"ז סימן עה סעיף ה (שהביא את דברי רבנו חיים), ובתשובת זרע אברהם (י"ד סימן יג), שהביא גדולים רבים שמסכימים לדעת המהרי"ט"; בהערות מצפה איתן (כתובות שס) כתב על דברי רבנו חיים: "עיין בתשובת המהרי"ט גירסא אחרת כאן"; הרב יוסף שאול הלוי מלבוב בהגהות שי למורה על השולחן ערוך (אהע"ז סימן עה, ה) כתב על דברי הבית שמואל (שם) - "ועיין שו"ת מהרי"ט". כוונתו שאין להביא את דברי רבנו חיים כלל כי תלמיד טועה כתבו; הרב יונה לנדסופר, בשו"ת מעיל צדקה (סימן כו) הוסיף: "מה שכתבו בשם הרב חיים, כבר כתב הרב המהרי"ט בתשובה, בנועם שכלו הוכיח דאיזה תלמיד טועה כתבו"; הרב דפאל שלמה לאנייאדו, ספר המעלות לשלמה (ירושלים תשמ"ז, דרוש "למעלת ארץ ישראל, עמ' תטו) כתב: "וכל הפוסקים ראשונים ואחרונים חולקים על סברה זו דמה"ר חיים... והפליג מהרי"ט בתשובה לומר שאינה מדברי התוספות אלא מתלמיד טועה"; הפתחי תשובה (אהע"ז סימן עה ס"ק ו) כתב - "אמנם מהרי"ט בתשובה ובחדושו לכתובות הוכיח דאיזה תלמיד טועה כתבו על שם התוספות... והדין עמו". וכן כתב בעל נתיבות משפט (הרב חיים אלגאזי, ספר מישרים נתיב כג עמ' רמג); בספר פאת השולחן (הלכות ארץ ישראל סימן א, ג, בבית ישראל ס"ק יד) הביא את תשובת מהרי"ט ופסק כמותו;

91. מכתב בשם הרב יעקב מליסה, בעל נתיבות המשפט. התפרסם על ידי הרב משה בלון, בהפוסק גליון קמ' (כסלו תשי"ב), ובספר עמוד האש, השרף מבריסק תולדות חייו של המהרי"ל דיסקין, ירושלים תשי"ד, עמ' קז, וב"משמרת חומותנו" (של נטורי קרתא) גליון י"א (שבט תשט"ו) ועוד.
הרב ד"ר צ' הרכבי (קול תורה כג', ניסן-אייר תשי"ד, עמ' כא) הביע חשד באמיתות המכתב. הרב ש' וינגרטן (סיני לב, תשרי-חשוון תשי"ג), הוכיח במאמרו "זיוף ספרות" כי המכתב מזויף. הוא פרסם מאמר נוסף ברבעון הספר, בקונטרס המרובע, קונטרס ד-ה-ו-ז (ניסן תשט"ו - אלול תשט"ז), שבו הביא הוכחות נוספות. הרב אברהם וייס, בעתון "המחנה החרדי" (של חסידי בעלז) כתב שלשה מאמרים, שבהם הוכיח כי מכתב זה, ומכתבים נוספים שפירסם הרב משה בלון בספרו דובב שפתי ישנים, הם מזוייפים. הראשון, "הזיופים שבספר דובב שפתי ישנים" גליון 494 (א' אלול תש"ן); השני, "על הזיופים שבספר דובב שפתי ישנים", גליון 573 (כ' אדר ב' תשנ"ב); השלישי, גליון 683 (ל' סיון תשנ"ד), "זיוף דעת הגדולים על מצות ישיבת ארץ ישראל". למרות זאת הבאתי את הדברים כי התייחסתי לעצם הסברה.

92. ויואל משה, מאמר יישוב ארץ ישראל, סימנים סה-סו.

וכן פסקו כמהר"ט בשו"ת תירוש ויצהר (הרב יעקב זאב כהנא, סימן קיד); שו"ת חלקת יעקב (הרב מרדכי ברייש, י"ד סימן כח, א); שו"ת יד אפרים (הרב אפרים בליצור, שוונת סימן ב) ועוד.

ה. האם נפסקה הלכה כרבנו חיים?

ראשית, נקדים ונאמר שהדברים הנאמרים בסעיף זה הם לפי הפרשנות הנמצאת ברוב הפוסקים, הסוברים כי לדעת רבנו חיים מצות ארץ ישראל אינה נוהגת בזמן הזה.

הרב חיים פלאג'י (שו"ת נשמת כל חי, סימן מט, עמ' ריב) טען ששיטת בה"ג (בעל הלכות גדולות) היא כרבנו חיים. ראייתו היא מדברי בה"ג, שפסק להלכה את המשנה "שלש ארצות לנשואין" (כתובות פי"ג מ"י) והשמיט את המשנה הסמוכה לאחריה וההלכות שבה (שם, מ"א) "הכל מעלין לארץ ישראל", ואת ההלכות בברייתא (כתובות קי, א). בספר בני בנים (שו"ת, ח"ב, עמ' קסד) טען שאין מכאן ראיה, והסיבה שבה"ג השמיט הלכות אלה היא בגלל סכנת דרכים.

בפסקי התוספות (כתובות שפח) נאמר:

ה"ר חיים אמר דאין מצווה עכשיו לדור בארץ ישראל.

האחרונים כתבו שבש"ס ככלל מה שכתוב בפסקי התוספות הוא הלכה⁹³. אולם ה"ר פלאג'י העיר שמפסקי תוספות זה אין ראיה שפסקו כרבנו חיים המובא בתוספות, שחשש מטעם המצוות התלויות בארץ. זו לשונו⁹⁴:

נראה דאין הכרח כלל מפסקי התוספות, דבפסקי התוספות לא כתבו כי אם 'ורבנו חיים אומר דאין עכשיו מצווה לדור בארץ ישראל'... ולא הביאו הטעם

93. דעות שונות נאמרו על מחבר פסקי התוספות. החיד"א (שם הגדולים, מערכת ספרים, אות פ, סימן קב, הביאו הרב חיים פלאג'י, שו"ת נשמת כל חי, י"ד סימן מט, עמ' ריג) הביא שלש דעות. בשו"ת מהר"י הלוי (סימן יד) כתב שאת פסקי התוספות כתבו התוספות בעצמם. יש מי שכתב שחיברם הרא"ש. הרב בעל משנה לחם (בסוף פסחים) כתב שחיברם הטור. מכל מקום לדעת כולם, את פסקי התוספות חיבר אחד הראשונים. בפסקי התוספות עשו שימוש הלכתי כמה ראשונים מחכמי אשכנז. ראה: הגהות המנהגים לספר המנהגים (לר' אייזיק טירנא, ירושלים תשל"ט, עמ' יח, לב, עב, פז, קסה); שו"ת המהר"ל הישנות (ירושלים תש"מ, עמ' רנח הערה 8). המהרש"ל (ים של שלמה, קדושין פ"א סימן יב) כותב: "וכן מצאתי להדיא בפסקי התוספות, וקבלתי שיש לסמוך עליה אם לא שחולקים עליה גדולי הפוסקים". הרב יוסף דוד (שו"ת בית דוד, י"ד סימן קט) כתב בשם כנסת הגדולה (חלק כללים ולשוונות, ירושלים תשנ"ח, בכללין) [בדרכי הפוסקים, סעיף טז עמ' 325], "דמה שכתוב בפסקי התוספות הוא הלכה" (הלשון בכנסת הגדולה: "ועל פסקי התוספות יש לסמוך הלכה למעשה").

94. עיין בהערה הקודמת, שם עמ' ריד. האדמו"ר המוהרש"ב (לעיל הערה 67, אגרות קודש תתקנ"א, עמ' קפב) הקשה: "ואי משום סכנה, אין שייך לומר שאינו מצווה, כי אם שאינו חיוב, וכמו שכתבו בתוספות 'אינו נוהג עכשיו'... וגם ממה שכתבו [בפסקי התוספות] 'שאין מצווה לדור'... מובן דכוונתו על סברת הרבנו חיים".

שכתב ר"ח כהן משום מצוות התלויות, ויש לומר, דהפסקי תוספות כתבו זה לעיקר פסק הלכה, דהדין דין אמת דליכא מצווה בזמן הזה, אבל יהיה מטעם הסכנה, כמו שכתבו התוספות שם בעניין, או אפשר דר"ח כהן אמר לב' הטעמים שבתוספות כמו שכתב [בהגהות מרדכי סימן שיג] בשם ר"ח כהן טעם הסכנה, לכן בפסקי התוספות כתב הדין בסתם ולא הכריע ויהיה מאיזה טעם שיהיה.

לפי זה, אין לומר שבימינו אין לעלות לארץ מפני החשש של אי קיום המצוות התלויות בארץ כהלכתן, שהרי אם הטעם הוא מפני הסכנה לדוגמא, גם לשיטת פסקי התוספות לא תהיה מניעה לעלות.

המב"ט (שו"ת, ח"א סימן רמה) פסק: "דאנן נקטינן דלא כרבנו חיים בהא מילתא, ורמיין אנפשיין למיתי לארץ ישראל לאיצטעורא בה טפי, ולפום צערא אגרא"⁹⁵.

בספר כנסת הגדולה (בית יוסף הלכות כתובות סימן עה, כה) הביא פוסקים מחכמי סאלוניקי שפסקו כרבנו חיים. מאידך, הביא בתחילת דבריו פוסקים שחלקו עליו.

החיד"א (שו"ת יוסף אומץ, סימן נב) כתב, שכיוון שאף אחד מהראשונים לא הביא את דברי רבנו חיים, ואפילו ראשונים שדרכם להביא את דברי התוספות לא הביאוהו, מכאן מוכח שדחו סברה זו.

השל"ה (שם, שם) כתב: "דברי רבנו חיים הם דברי יחיד וגם לא מסתבר טעמיה... על כן אין להשגיח בדבריו אלו". אחרונים נוספים כתבו כן אבל בסגנון אחר - "סברתו דחוויה מכל הפוסקים", או "הכי רבנו חיים מכריע את כולם, הלוא כל הפוסקים פסקו דלא כוותיה?"⁹⁶

בשו"ת תירוש ויצהר (סימן קיד סעיפים ד-ו) הביא רשימה ארוכה של פוסקים ראשונים ואחרונים שפסקו שמצות ארץ ישראל נוהגת בזמן הזה. אחרים כתבו שסברת רבנו חיים יחידאה היא, ונדחית מרוב הפוסקים. להלן רשימה חלקית: התשב"ץ (שו"ת, ח"ג סימן רפח); הכוזרי (מאמר שני סעיף כג); הרשב"ש (שו"ת, סימן ב); ספר כלבו (סימן קכז); תרומת הדשן (פסקים, סימן פח); המב"ט (שו"ת, ח"א סימן רמה); רדב"ז (שו"ת, ח"א סימן תנד; ח"ג סימן תח-ט); ספר חרדים (פרק מצוות התלויות בארץ, אות טו); תומת ישרים (שו"ת, א"ח סימן טו); מהר"י בן לב (שו"ת, ח"ג סימן מא); מהר"ם גלאנטי

95. בח"ג סימן קלא, הביא שישנם דיינים הטוענים שאין מצווה לעלות לארץ ישראל בזמן הזה, וכתב שאין הדין כך כי מה שכתב ר"ח כהן שבזמן הזה אין כופין וכו' אינו אלא משום סכנת דרכים. ועיין בזרע יעקב (דרוש "למעלת ארץ ישראל" דף כא), שהאריך לבאר דעתו של המב"ט בזה. [ומה שהסביר היואל משה, מאמר יישוב ארץ ישראל, סימן עה, בדעת המב"ט, אין דבריו מוכרחים ואכמ"ל].

96. שו"ת תולדות יעקב, חו"מ סימן ח.

(ש"ת, סימן עד); ראנ"ח (ש"ת ח"ב סימן מד); מהר"ם אלשיך (ש"ת, סימן לח); מהרשד"ם (ש"ת, י"ד סימן רג, אהע"ז סימן רטו); מהרי"ט (ח"ב י"ד סימן פח); מהרי"ט צהלון (ש"ת, סימן ה); מעיל צדקה (ש"ת, סימן כו); חתם סופר (ש"ת, י"ד סימנים רלג-ד); החיד"א (ש"ת יוסף אומץ, סימן נב); בית יהודה (הרב יהודה עייאש, ח"ב סימן ככד וספרו לחם יהודה על ספר המצוות בהשמטות למ"ע ד); זרע אברהם (ש"ת, י"ד סימן יג); מטה יוסף (סימן י); נאמן שמואל (סימן כב); ראש משביר (סימן לג); פאת השולחן (הלכות א"י, סימן א, בית ישראל ס"ק יד); שדה הארץ (סימן יא); אבני נזר (ש"ת, י"ד סימן תנד-ה); פתח הדביר (ח"ד השמטות לח"ב סימן רמח בסופו); משפטי שמואל (הרב ש"ב ורנר, מהדורא תנינא, סוף סימן טו); ציץ אליעזר (ח"ג סימן כב אות ה) ועוד.

הפתחי תשובה שהוא מאסף לכל המחנות, ראשונים ואחרונים, פסק להלכה (אהע"ז סימן עה, ה ס"ק ו): "וכן מבואר (כרמב"ן) מכל הפוסקים ראשונים ואחרונים... דלא סבירא ליה הא דרבנו חיים הכהן".

בספר לב שלמה⁹⁷ חידש - "נראה כי רבנו חיים עצמו חזר בו", כיוון שבהגהות המרדכי (סוף כתובות רמז שיג) ובאגודה (שם, סימן קעא) הובאו דברי רבנו חיים מהטעם של סכנת דרכים בלבד, ולא מהטעם ש"אין מצווה לדור בארץ ישראל" שהביאו התוספות בשמו, ומכאן "נראה שחזר בו מדבריו אלה, כי כך חובתו וכך יפה לו".

סיוע להסבר זה נמצא בנוסח לשון תוספות - "והיה רבנו חיים אומר". מרן הבית יוסף למד מסגנון זה (או"ח סימן רמד ד"ה ישראל ששכר) בעניין שהתיר ר"ת בניין בית בקבלנות על ידי עכו"ם, כי הטור במתכוון "לא כתב ר"ת מתיר ור"י אוסר, אלא כתב היה מתיר רבנו תם, כלומר מתחילה היה מתיר ר"ת, אבל אחר כך כשבא מעשה לידו לא התיר⁹⁸, ולכן, לבסוף חזר בו. לכאורה כך אפשר היה לדייק גם בלשון רבנו חיים שבתוספות "והיה אומר רבנו חיים", אלא שהשדי תמד⁹⁹ הביא ראיות רבות מהתוספות והטור, שלמרות שכתבו בנוסח "והיה אומר" לא חזרו בהם, ודבריהם נפסקו להלכה.

הרב חיים פלאג'י (ש"ת נשמת כל חי, י"ד סימן מט עמ' ריז) דחה את חידושו של הלב שלמה, מפני שמהגהות מרדכי אפשר רק ללמוד כי גם את הטעם של סכנת דרכים אמר רבנו חיים. מה עוד שבפסקי התוספות (כתובות סימן שפח) הובאו דברי רבנו חיים להלכה, לכן אי אפשר לומר שחזר בו. בנוסף, לשון פסקי התוספות היא סתמית ללא

97. הרב שלמה ב"ר בנימין הלוי, ש"ת, סימן לד. היה אב"ד באיזמיר בזמן הרב ישראל בנו של בעל "כנסת הגדולה". ראה עליו ב"שם הגדולים" לחיד"א בערכו.

98. ראה עוד: ב"י, שם, סימן רמה, ד"ה ור"י היה מתיר בתנור שקיבלו בשותפות.

99. מערכת הה"א, כללים, מהדורת בית הסופר, ח"ב סימן קח, עמ' 80-83.

הטעם, ומכיוון שלא כתבו את הטעם, אפשר לומר ששני הטעמים שכתבו התוספות הם דברי רבנו חיים, "וחדא ועוד קאמר"¹⁰⁰.

ו. שיטת המחבר והרמ"א בשולחן ערוך

המחבר והרמ"א בשולחן ערוך פסקו, בניגוד לרבנו חיים, שיש מצווה לעלות ולגור בארץ ישראל:

1. בשולחן ערוך (אהע"ז הלכות כתובות סימן עה, ה) פסק מרן (על פי הרשב"ש, שו"ת, סימנים א-ב):

יש מי שאומר, דהא דכופין לעלות לארץ ישראל היינו בדאפשר בלא סכנה, הלכך מסוף המערב עד נוא אמון אין כופין לעלות, ומנוא אמון ולמעלה כופין לעלות דרך יבשה, וגם דרך ים בימות החמה, אם אין שם ליסטים.

המחבר הביא את טעם סכנת הדרכים בלבד ולא הזכיר את דברי רבנו חיים כלל. גם בבית יוסף (שם, שם) לא הזכיר כלל את סברת רבנו חיים. הכנסת הגדולה (אהע"ז סימן עה, הגהות בית יוסף סימן כה) למד מכך: "הא דמרון לא הזכיר בבית יוסף סברת רבנו חיים הכהן כלל, משום דסבירא ליה דכל הפוסקים שכתבו דין דכופין לעלות לארץ ישראל, והביאו ברייתא דסוף כתובות (ק, ב) להלכה, הם חולקים על רבנו חיים הכהן"¹⁰¹.

אמנם הרמ"א בדרכי משה (שם ס"ק ו) הביא את שיטת רבנו חיים, שאין מצווה בזמן הזה לדור בארץ ישראל, אבל מזה שבהגהותיו על השולחן ערוך סתם ולא הביא דעה זו, משמע שהרמ"א סובר כמחבר, שאין הלכה כרבנו חיים.

לאחר זמן מצאתי שכיוונתי לדעת השואל ומשיב (שו"ת ח"א סימן קנא, עמ' נג, ב) שכתב: "ומזה שהרמ"א לא הגיה באהע"ז סימן עה סעיף ה, לחלק בין הזמן הזה לזמן שבית המקדש היה קיים, משום דגם כאן פסק כרמב"ם (הלכות עבדים פ"ח ה"ט, ופסק כמותו השו"ע בסימן רפז, פד, ראה להלן). ודברי הבית שמואל [כאן] ס"ק כ' שכתב עיין במרדכי וברא"ש [ש] בזמן הזה אין כופין אותה אלא אותה, הוא תמוה... דאנן קיימא לן כהרמב"ם, ואין חילוק בין [ה]זמן הזה לזמן המקדש, רק אם יש סכנה אין כופין את שניהם".

100. בשו"ת בני בנים (שם) הוסיף, שגם מהלשון שכתבו "שאינ מצווה עכשיו לדור בארץ ישראל", ולא "אינו נוהג" או "אין כופין בזמן הזה", מבואר שכונת פסקי התוספות לדברי רבנו חיים.

101. ראה עוד בפרק "סכנת דרכים בעלייה לארץ ישראל", סעיף א'3.

2. ביוורה דעה (הלכות עבדים סימן רסז, פד) כתב המחבר:

עבד שאמר לעלות לארץ ישראל כופין את רבו לעלות עמו, או ימכור אותו למי שיעלהו שם... ודין זה בכל זמן, אפילו בזמן הזה שהארץ ביד עובדי כוכבים.

מקור הלכה זו הם דברי הרמב"ם (הלכות עבדים פ"ח ה"ט). השואל ומשיב (שם) הוסיף, שכך פסק הרמב"ם גם בהלכות אישות (פ"ג ה"כ), ולא חילק בין הזמן הזה לזמן שביית המקדש היה קיים, וכיוון שהרמ"א לא השיג על המחבר משמע שסובר כמותו.

בביאור הגר"א (שם, ס"ק קסא) כתב על סיום דברי השולחן ערוך "ודין זה בכל זמן, אפילו בזמן הזה שהארץ ביד עובדי כוכבים": "והיינו בזמן הזה, דלא כר' חיים בתוספות שם ד"ה הוא אומר". מבואר שלדעת הגר"א המחבר פסק בפירוש שאין הלכה כרבנו חיים.

3. באו"ח (הלכות שבת סימן רמח, ד) כתב המחבר:

והעולה לארץ ישראל אם נזדמנה לו שיירה אפילו בערב שבת, כיוון דדבר מצווה היא, יכול לפרוש ופוסק עמהם לשבות...

באר הגולה (שם), ציין שהמקור להלכה זו היא תשובת הרמב"ן (לא מצאתי היכן). הבית יוסף כתב שהמקור הוא תשובת התשב"ץ (שו"ת, ח"א סימן כו), וכך תוקן בבאר הגולה בדפוסים החדשים.

המגן אברהם (שם, ס"ק טו) כתב: "יש אומרים שדין זה רק בעולה על מנת להתיישב שם, ויש אומרים שדין זה הוא אפילו אם עולה על מנת לחזור, כי המהלך ארבע אמות בארץ ישראל מצווה היא". המשנה ברורה (שם, ס"ק כח) פסק כדעה שניה ובמיוחד אליבא דהרמ"א. הגר"ש קלוגר בפירושו חכמת שלמה על השו"ע (שם) כתב: "כאן משמע בפשיטות [ש]בעליה לארץ ישראל אף בזמן הזה הוי מצווה".

לכאורה לפי שיטת רבנו חיים אין מקום להלכה זו. ואכן כך הסביר החכמת שלמה (שם): "ודעת התוספות (רבנו חיים) דאין מצווה לעלות בזמן הזה. וי"ל דלדידהו לא הוי מצווה ואסור לפרוש תוך שלשה ימים קודם שבת"¹⁰².

102. כך חידש גם הרב נחום שכטר, נעם ח"ו עמ' קצט. הפרי מגדים (שם סימן רמח, באשל אברהם ס"ק טו) הסביר מדוע דין זה נוהג בימינו - "ולהרב בהג"ה (הרמ"א) הכל דבר מצווה. ואף להמחבר, עיין אליה רבה אות יג". ביאור דבריו: לפי מה שכתב הרמ"א (שם) שכל דבר שאינו טיול מוגדר כמצווה כגון צורך פרנסה, לפיכך "הכל דבר מצווה". ואף למחבר שכתב "והעולה לארץ ישראל" - מכיוון שיש אומרים שאפילו הלך רק ארבע אמות בארץ ישראל נחשב הדבר למצווה, גם אם נאמר שאין מצווה לדור בארץ ישראל, כוונת המחבר במילים "והעולה לארץ ישראל" אינה כדי להתיישב, אלא להולך ארבע אמות בארץ ישראל, דחשיב מצווה. מכל מקום זו דעת הרמ"א או המחבר, אך אין לנו מקור כי גם רבנו חיים סובר כך. בספר ויואל משה (מאמר

מסקנה: התשב"ץ (שר"ת ח"ג סימן רפח) פסק שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת בזמן הזה. המחבר שפסק דין זה להלכה, סובר שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת בזמן הזה ודלא כרבנו חיים.

4. באר"ח (סימן שו, יא) נאמר:

מותר לקנות בית בארץ ישראל מן האינו יהודי בשבת, וחותרם ומעלה בערכאות.

רמ"א: בכתב שלהם, דאינו אסור רק מדרבנן, ומשום יישוב ארץ ישראל לא גזרו (אור זרוע).

בבית יוסף (סימן שו ס"ק יא ד"ה כתוב בהגהות אושרי) מצויה הלכה זו בתוספת ביאור - "מותר לקנות בתים מן הגוי בשבת. כיצד הוא עושה? מראה הוא לו כיסים של דינרין והגוי חותם ומעלה לערכאות, עכ"ל. ונראה דבקונה בית בארץ ישראל מיירי, וכדאמרין בגיטין (ה, ב) ובסוף פרק מרובה (בבא קמא פ, ב). המגן אברהם (שם, ס"ק כ) הוסיף, "אבל אסור ליתן לו מעות בהדיא".

שיטת המחבר היא שלצורך יישוב ארץ ישראל התירו שבות של אמירה לנכרי, ואפילו במלאכה דאורייתא, כמו לומר לנכרי לחתום על שטר בשבת. שיטת הרמ"א היא שמלאכה דאורייתא אסור לעשותה אף על ידי נכרי, והתירו רק שבות דשבות. כלומר, לומר לנכרי שיכתוב כתיבה, שהיא בעצמה אינה אסורה אלא מדרבנן.

הגאון ר' ישעיהו פיק (ברלין)¹⁰³ הסביר, "ופשיטא לדעת רבנו חיים... לא התירו לכתוב אונו (שטרו) אפילו בשבת. דמאי אמרת, משום יישוב ארץ ישראל, ופירש רש"י: 'לגרש עובדי כוכבים ולישב ישראל בה', עכשיו בעוונותינו נהפוך הוא כנודע". כלומר, לרבנו חיים הסובר שעכשיו אין מצווה בישיבת ארץ ישראל, איך נתיר איסור שבות בזמן הזה בשביל יישוב ארץ ישראל כשאין מצווה בישיבתה, ובמיוחד בימינו (בימיו) כשבארץ ישראל השלטון ביד הגויים¹⁰⁴? על כרחך שהמחבר והרמ"א סוברים שיש מצווה ביישוב ארץ ישראל (ובישיבה בה, כדלעיל) בזמן הזה.

יישוב ארץ ישראל סימן פו, עמ' רפח) טען שאין מכאן ראייה. דיון בדבריו ודחייתם ראה בפרק "העלייה לארץ ישראל - מצווה או הכשר מצווה", סעיף ה בסופו.

103. בפירושו "יש סדר למשנה" (חלה פ"ד משנה יא).

104. הוא הסביר: הר"ף (שם) והסור (אר"ח סימן שו) השמיטו דין זה: "משום [ש]יישוב ארץ ישראל אינו אלא בזמן שישראל שרויין על אדמתן, אבל עכשיו בעוונותינו כי רבו, מאי יישוב ארץ ישראל שייכי?... לפיכך מדהשמיטו הר"ף והסור, נראה שבזמן הזה, שזרים משלו שם ובידיהם לגרש את ישראל בכל מקום שהם יושבים שם... לא התירו לכתוב אונו אפילו בשבת, דמאי אמרת, משום "יישוב ארץ ישראל" ופירש רש"י: "לגרש עובדי כוכבים ולישב ישראל בה"? עכשיו בעוונותינו נהפוך הוא כנודע". נמצא שחז"ל התירו אמירה לנוכרי בשבת משום יישוב ארץ ישראל רק בזמן "שישראל שרויין על אדמתן". הוא עצמו הקשה על סברה זו, כיון שמן בשר"ע

יתכן לומר שהלכה זו היא גם אליבא דרבנו חיים, וכמו שהסביר האהלי תם (שר"ת, סימן טו עמ' לח) - ש"עד כאן לא קאמר רבנו חיים, שאינו מצווה לעלות, אבל... הדדים שם (בארץ ישראל) אינם רשאים לצאת". כלומר, לדעת רבנו חיים מי שגר בארץ ישראל מקיים מצווה, והלכה זו נאמרה על אדם שגר בארץ ישראל (אלא שלעיל (סעיף ג'ז) ראינו שזו מחלוקת אחרונים).

עוד י"ל, שהוכחה זו מתייחסת למונח "יישוב ארץ ישראל" ולא למונח "ישיבת ארץ ישראל", ואפשר לחלק ולומר, שלמרות ששיטת רבנו חיים היא שאין מצווה לגור בארץ ישראל, אבל מודה הוא, שיש עניין שהארץ תהיה בבעלות יהודית, ולכן משום יישוב ארץ ישראל תיקנו שכותבים עליו אוננו אפילו בשבת¹⁰⁵. מכל מקום בשיטת מרן הבית יוסף והרמ"א מוכח שסוברים שמצות ישיבת ארץ ישראל ויישוב ארץ ישראל נוהגים בזמן הזה.

5. ביר"ד (סימן רכח סעיף לו) מצינו:

מי שנדר לעלות לארץ ישראל - יש לו התרה כשאר הנדרים.

בהסבר הלכה זו נאמרו כמה הסברים (ראה בפרק "העלייה לארץ ישראל מצווה או הכשר מצווה").

בפתחי תשובה (שם, ס"ק לב) הביא את תשובת הרשב"ש (שר"ת, סימן ב), שהטעם הוא מפני שהעלייה היא הכשר מצווה, לכן יש התרה לנדר, אבל אם נשבע שידור בארץ ישראל ורוצה לשאול על שבועתו - אין מתירין לו¹⁰⁶. לפי הסבר זה מבואר ששיבת ארץ ישראל נוהגת בזמן הזה.

מסקנה: מכל הנאמר לעיל רואים בבירור שמרן המחבר בשולחן ערוך והרמ"א פסקו שיש מצווה לעלות ולגור בארץ ישראל גם בזמן הזה, ודלא כרבנו חיים¹⁰⁷.

(אר"ח סימן שו, יא) פסק הלכה זו שהתירו אמירה לנכרי בשבת משום יישוב ארץ ישראל, מבואר שגם בזמן הזה התירו, ונשאר בצ"ע. דיון בדבריו ראה בפרק "עצמאות ישראל בארצו - מצווה או עצה טובה?", סעיף א, "מצות יישוב ארץ ישראל".

105. הערת הרב עמוס סמואל. אך תירוץ זה תלוי בהסברים דלעיל בדעת רבנו חיים. אם נסביר שהחשש ברבנו חיים הוא שמא יצא שכרו בהפסדו יש מקום להערה זו, אך אם נסביר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא בגלל קיום המצוות התלויות בארץ, גם קניית הקרקע מטרתה כדי שיקיימו את המצוות התלויות בארץ, ואם לא ידורו בה יהודים כיוון שאין מצווה לעלות, למה לקנות?

106. ראה עוד: הרב משה טולדאנו, השמים החדשים, הלכות קדושין סימן ג' עמ' לא ואכמ"ל.

107. כך הבין גם הרב משה טולדאנו (השמים החדשים, שם) שכתב: "סבירה ליה למרן דהעלייה לארץ ישראל מצווה... אפילו בזמן הזה". מאידך, בספר ויואל משה (מאמר יישוב ארץ ישראל, סימן פו עמ' רפז) כתב: "ולדינא בעיקר דין מצות יישוב ארץ ישראל והדירה שם ובהאיסור לצאת משם, הנה בשר"ע אין לנו מזה כלום" (ראה עוד מה שכתב בסעיף קג). בסעיפים פו-צב האריך לדחות

ז. יחסו של רבנו חיים לארץ ישראל במקומות נוספים

מדבריו במסכת עבודה זרה (כא, א ד"ה אף) עולה מקור נוסף ליחסו של רבנו חיים לארץ ישראל. מתברר שהחשיב מאד את הישיבה בארץ ישראל עד שראה את ישיבתם של היהודים בגולה כשיבת ארעי בלבד. הוא הסביר שהמושג "ביתך" בתורה כוונתו רק לארץ ישראל, ולכן התיר למכור ולהשכיר בחו"ל בתים לעובדי כוכבים לבית דירה, גם כשידוע שהם יכניסו עבודה זרה לתוכו, כי "חוץ לארץ לא מקרי ביתך". הריטב"א (שם, מהדורת ר"מ גולדשטיין, ירושלים תשמ"ד, עמ' פו-פז) הביא את דעת רבנו חיים בתוספת ביאור וזו לשונו: "כשם שהחמירו בה במכירה למעלת הארץ, החמירו בשכירות לבית דירה, אבל בחוץ לארץ מותר".

המסקנה מדבריו היא, שרבנו חיים החשיב מאד את הישיבה בארץ ישראל, ולכן שלל את הישיבה בגלות, כי ראה בארץ ישראל בלבד את ביתו של היהודי.

חלק מהאחרונים¹⁰⁸ הביאו דוגמא מקבילה לדעת רבנו חיים, מרב יהודה שפסק: "כל העולה מבבל לארץ ישראל עובר בעשה" (כתובות קיא, א), ובכך מנע בפועל עלייה לארץ ישראל. מאידך חיבתו ואהבתו לארץ ישראל הייתה כה רבה, עד שלדעתו נוסח הברכה על שמן אפרסמון הוא "בורא שמן ארצנו", ובגמרא (ברכות מג, א) הסבירו "שאני רב יהודה דחביבא עלייה ארץ ישראל", ואינו דומה מי שיש לו פת בסלו ויכול לעלות לארץ ישראל, למי שאין לו פת בסלו ואינו יכול לעלות. מסיבה זו אמרו (חולין צד, א): "שאני עולא דחביב עליה דרב יהודה" מפני ששמו של עולא בירושלמי (סוף כלאים) הוא "עולא נחותא", כי "הוי סליק לארץ ונחית לבבל", והיה רב יהודה שומע ממנו מה קורה בארץ לכן היה חביב עליו ביותר.

ח. נספח

1. הוכחת האהלי תם

לעיל (בסעיף ג'ו) הבאנו את דברי האהלי תם, ש"עד כאן לא קאמר רבנו חיים, שאינו מצווה לעלות, אבל... הדרים שם (בארץ ישראל) אינם רשאים לצאת". הוא הביא הוכחה לדבריו, ממסכת כתובות (קיא, א). שם מסופר: "ההוא גברא דנפלה ליה יבמה ביה חוזאה (מקום בבבל). אתא לקמיה דר' חנינא. אמר ליה: מהו למיחת (לרדת לחו"ל) וליבמה? אמר ליה: אחיו נשא כותית ומת, ברוך המקום שהרגו! והוא ירד אחריו?".

חלק מהמקורות המובאים כאן. לפי הנאמר לעיל מסקנה זו תמוהה, והיא בניגוד לרוב הפוסקים ואכמ"ל.

108. הרמ"ש מדווינסק (האור שמח), ארץ ישראל בספרות התשובות [עורך י' שציפאנסקי], ירושלים תשל"ט, ח"ג עמ' עא; הרב אליהו קלאצקין, ספר דבר הלכה, לובלין תרפ"א, סימן לח, עמ' 55; הרב ד' גרוס, מדרש גאולת הקרקע, ירושלים תש"ו, עמ' קל.

מבואר, "משום שהיה דר בארץ ישראל ורוצה לצאת... ובפרט שחש [ר' חנינא], שהיה רוצה [השואל] לקבוע דירתו בחוץ לארץ".

נראה להוסיף, מעשה זה מבואר יותר בירושלמי (מ"ק פ"ג ה"א). נאמר שם: "חד כהן אתא לגבי ר' חנינה. אמר ליה: מהו לצאת לצור (מקום בחו"ל) לעשות דבר מצווה, לחלוץ או לייבם? אמר ליה: אחיו של אותו האיש יצא, ברוך המקום שנגפו! ואת מבקש לעשות כיוצא בו?" בלשון אחר נאמר שם, שכך אמר ר' חנינה: "אחיו... הניח חיק אמו (ארץ ישראל) וחיבק חיק נכרית (חו"ל) וכו' ואת מבקש וכו'". קרבן העדה פירש, שאסר לו לצאת מפני שהיה כהן, ומפני טומאת ארץ העמים... ואף על פי שרצה לצאת לדבר מצווה, יעץ לו שתבוא היא אצלו, כי הדין הוא - היבמה הולכת אחר היבם (סנהדרין לא, ב). הגר"א (בביאורו לאו"ח, סימן תקלא, ד ד"ה והוא שלא יצא מא"י) מוכיח מכאן וממקומות נוספים בירושלמי, כי לדעת הירושלמי רק בכהן אסר ר' חנינה לצאת ומשום טומאה כנ"ל, אבל מהבבלי בכתובות משמע שאף בכל אדם אסור, שהרי לא הזכיר שם שהיה כהן. יוצא כי הבבלי והירושלמי חולקים בעניין זה, וההלכה כבבלי.

בספר ויואל משה (מאמר ישוב א"י, סימן צג עמ' רצו) הקשה, שדוחק הוא לחדש מחלוקת במציאות בין הבבלי לירושלמי האם איש זה שעליו הסיפור מספר היה כהן או לא. ובפרט שהתומת ישרים עצמו בסימן עב כתב שאין לדחות את הירושלמי אלא היכא דפליג אגמרא דידן בפירוש. אבל אם בגמרא דידן הוזכר טעם אחר ובירושלמי טעם אחר, וכפי טעם הירושלמי יוצא דין אחר, אין לדחות הירושלמי מפני שלא הוזכר טעם זה בגמרא ואין חולק בזה! לפי זה מתורצת הקושיה, כי רק לכהן סובר רבנו חיים שאסור לצאת מארץ ישראל לחו"ל משום טומאת ארץ העמים, אבל לישראל מותר.

נראה לתרץ: א. מדברי הגר"א מבואר שהבבלי והירושלמי חולקים (כנראה שנעלמו מהויואל משה דברי הגר"א כי לא הביאם); ב. לשון הגר"א היא - "אבל בגמרא שלנו סוף כתובות לא משמע כן". בספר ברכת אליהו (הרב ברוך רקובר, שם, ח"ח עמ' קמב) דייק מדבריו שכוונתו, שבבבלי במסכת כתובות קי, ב - קיא, א ישנן מימרות נוספות שאסור לצאת מארץ ישראל לדור בחו"ל. כגון (שם קיא, א): "אסור לצאת מארץ ישראל לבבל", והוא הדין למקומות אחרים בחו"ל, כדמוכח שם בסוגיה. וכן בבבלי במסכת בבא בתרא (צא, א) - "תנו רבנן, אין יוצאין מארץ לחו"ל" (וצ"ב מדוע לא הביא הגר"א הוכחה זו?). בכל המקורות הנ"ל בתלמוד הבבלי, איסור היציאה לחו"ל נאמר בסתמא, ואינו רק לכהן אלא גם לישראל. לכן ישנה מחלוקת בין הבבלי לירושלמי; ג. נראה לי שאין מחלוקת במציאות בין הירושלמי לבבלי. האיש אכן היה כהן, כמו שמסופר בירושלמי. הבבלי השמיט פרט זה בכוונה כי לשיטתו ההלכה היא, שאסור לצאת מארץ ישראל לחו"ל גם לישראל וגם לכהן; ד. אין סתירה בדברי התומת ישרים, והציטוט שהביא בספר ויואל משה אינו מדוייק. לשון התומת ישרים (סימן עב

עמ' לח) היא: "אין לנו לדחות הירושלמי (גיטין פ"ה ה"א) אלא היכא דפליג אגמרא דידן בהדיא. ונהי דטעם דנוגע בעדות לא הוזכר בגמרא דידן מכל מקום אין חלוק עליו. וכל שכן לדעת רב יהודה (בבלי גיטין טו, א), דסבירא ליה דהאי טעמא דגמרינן צריך לצרפו עם ההוא דירושלמי". מבואר כי בירושלמי בגיטין יש טעם שלא נמצא בבבלי, ואינו חלוק עליו ולדעת רב יהודה הוא הכרחי ומשלים את הבנת הסוגיה בבבלי, מה שאין כן במסכת כתובות, שכאן ישנה מחלוקת בין הבבלי לירושלמי, כי לשיטת הבבלי איסור היציאה מארץ ישראל הוא לישראל ולכהן ולירושלמי רק לכהן, כנ"ל.

המהרש"ב, הרב שמואל בער דב (אגרות הקודש, ניו-יורק תשמ"ז, ח"ד אגרת תתקנ"א סעיף ט, עמ' קפו) והויואל משה (שם, סימנים עט-פב, עמ' ערה-רפב), דנו והאריכו לדחות ראיה זו. דבריהם אינם מוכרחים ואכמ"ל.

2. המהרי"ט סותר את עצמו

האחרונים הקשו מדברי המהרי"ט במקום אחר, שלכאורה סותרים את דבריו שהבאנו לעיל. בתשובה הנ"ל (י"ד ח"ב סימן כח) כתב כי מצות ישיבת ארץ ישראל נובעת מקדושתה של ארץ ישראל (וממילא מן הסתם נוהגת בזמן הזה וגם במקומות שכבשו עולי מצרים)¹⁰⁹. מאידך, בתשובה אחרת (ח"א, סימן מז), כשנשאל האם הבעל יכול לכפות את אשתו לעלות עמו ממצרים לעזה, הוא השיב בשלילה מהנימוק שדין "הכל מעלין לארץ ישראל" אינו "אלא בשביל המצוות התלויות בה, ובארץ ישראל המקודשת ו[ה]מחוייבת במצוות (שכבשוה עולי בבל), כמו שאמרו לעניין המוכר עבדו".

תירוצים שונים נאמרו ביישוב סתירה זו.

היה מקום לומר כי בהתחלה (ח"א סימן מז) סבר שמצות ישיבת ארץ ישראל ודין הכל מעלין הוא רק במקום שכבשו עולי בבל - "בארץ ישראל המקודשת והמחוייבת במצוות [התלויות בארץ]", ואח"כ חזר בו (בח"ב, י"ד סימן כח) וסבר כי גם במקום שכבשו עולי מצרים נוהגות הלכות אלה בגלל קדושתה העצמית של ארץ ישראל.

האחרונים לא קיבלו תירוץ זה, ולדעתם אין סתירה בין התשובות.

1. דווקא לכוף את אשתו שתיסע ממדינתו (מצרים) לעזה, שהיא מקום שכבשו עולי מצרים ואינה חייבת במצות התלויות בארץ יותר מסוריא, אין כופין אותה, כמ"ש המהרי"ט בתשובה הראשונה. אבל מכל מקום מודה המהרי"ט שהיושב בעזה מקיים מצות ישיבת ארץ ישראל, כמ"ש בתשובה השניה¹¹⁰.

109. הרב י' מינצברג, קונטרס יישוב ארץ ישראל, סימן ב עמ' לה.

110. שו"ת ישועות מלכו, י"ד סימן סז.

צ"ע שהרי דיני כפיית האיש את אשתו (ולהיפך) הם מכוח מצות ישיבת ארץ ישראל, ואם בעזה נוהגת מצווה זו מדוע שלא יכפו בני הזוג אחד את השני? (ועיין עוד בפרק "הכל מעליך").

2. במצות ישיבת ארץ ישראל יש שלשה ענינים¹¹¹: א. מצות עשה של ישיבת ארץ ישראל. ב. מצוות התלויות בארץ. ג. סברה לגור במקום מקודש, כי מצווה לחסות בצל השכינה. (הרחבת העניין והנפקא מינות בפרק "הכל מעליך").

אחת הנפקא מינות בין ההסברים: מה שהוא מצווה, כגון מצות ישיבת ארץ ישראל, אין לדקדק אם הוא צדיק וראוי לגור במקום מקודש, כי מצווה שווה לפחות שבפחותים ולמשה רבנו. אך מה שהוא סברה, לדור במקום מקודש, זה רק אם הוא ראוי לכך, כי אחרת "מי בקש זאת מידכם רמוס חצרי" (ישעיהו א, יב).

לפי זה אין סתירה בדברי המהר"ט. בתשובה הראשונה (ח"א סימן מז) מדובר באדם שרצה לכופ את אשתו לעלות ממצרים (ח"ל) לעזה, שלדעת המהר"ט כבשוה רק עולי מצרים ולא עולי בבל, ולשם אין מעלין מפני המצוות, רק מפני השראת השכינה (קדושה). האיש רצה לעלות בגלל הפרנסה, ואין ראייה כלל שהוא ראוי לקדושת הארץ, לכן לא שייך אצלו הטעם לדור במקום מקודש.

הרב י' ליברמן¹¹² העיר על תירוץ זה, שמתשובת מהר"ט לא משמע חילוק זה. המהר"ט בתשובתו לא דן ולא הזכיר שצריך לבדוק האם האיש ראוי לדור בארץ ישראל, והאם הוא יכול לכופ את אשתו בגלל שהוא צדיק וראוי לדור בארץ ישראל. הוא כתב בתשובתו (ח"א סימן מז) "ומ"מ לעניין כפיית עלייה שאינה אלא בשביל המצוות התלויות בה, ובארץ ישראל המקודשת ו[ה]מחויבת במצוות" עכ"ל. משמע מפשטות לשונו שאין בכפייה בכלל טעם של קדושת שכינה, כי אם של חיוב המצוות התלויות בארץ, וצ"ע!

3. הגר"ש ישראלי תירץ (ארץ חמדה, עמ' מד) - שיטת המהר"ט היא שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה עצמית שנובעת מקדושתה של ארץ ישראל, ולא אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ. אולם מצווה זו כשאר מצוות התלויות בארץ תלויה בתנאי קדושתה, שיכולים לחול ויכולים להיפקע. אין מספיקה מעלת הארץ וחשיבותה לחיים ולמתים, בכדי לחייב את הישיבה בה בתור מצווה, וכל שכן בכדי לקבוע בזה דין "הכל מעליך" לעניין לכופ את בני המשפחה לעלות. רק מה שנקרא ארץ ישראל לעניין המצוות התלויות בארץ, הוא שנקרא ארץ ישראל לעניין חיוב המצווה לשבת שם.

111. שו"ת אבני נזר, יר"ד סימן תנד, סעיפים לב-לג.

112. בתוך ספר זכרון יעקב, הרב ש"ג מרל, ח"ג סימן ד' (קונטרס "בעניין הכל מעלין לארץ ישראל" מהרב י' ליברמן), עמ' לא.

4. הרב י' ליברמן תירץ¹¹³ - כוונת המהר"ט היא לומר שהחיוב בישיבת ארץ ישראל הוא לא משום המצוות התלויות בה עצמן, אלא משום מעלת ארץ ישראל המחויבת במצוות (שטח עולי בבל), אשר קדושתה גדולה מאותו חלק שאינו מחוייב במצוות (שטח עולי מצרים).

והוסיף, כי בשו"ת מלבושי יום טוב (ח"ב, קונטרס חובת קרקע, סימן יז) ביאר שזו מחלוקת ראשונים. לרמב"ם מעלין מחוץ לארץ אף לשטח שכבשו עולי מצרים, ולתוספות (גיטין ב, א ד"ה אשקלון) מעלין דווקא לשטח עולי בבל.

לפי הסברים אלו (3-4), דין המשנה, שהאיש כופה את האשה לעלות לארץ ישראל, נוהג רק בגבולות עולי בבל ולא בגבולות עולי מצרים. ואולם מדברי המהר"ט ביו"ד סימן כח לא משמע כן. המהר"ט הביא כראיה לטענתו, שמצות ישיבת הארץ היא משום קדושתה, את דברי הרמב"ן, והרמב"ן עצמו סובר שהכפייה היא לגבולות עולי מצרים (עיין בפרק "מצות ישיבת ארץ ישראל - מצווה עצמית או אמצעי לקיום מצוות התלויות בארץ?", סעיף א'1), וצ"ע.

113. הרב י' ליברמן, משנת יוסף, שביעית, ח"ב (קונטרס גבולות הארץ) פרק ו סעיף ד הערה כד עמ' קכא; שו"ת משנת יוסף, ח"א סימן נ' סעיף ז; הרב ש"ג מרל, ספר זכרון יעקב, ח"ג סימן ד' (קונטרס "בעניין הכל מעלין לארץ ישראל" מהרב י' ליברמן), עמ' טז, ל-לא.

הצורך בלימוד מצוות התלויות בארץ

בדברי רבנו חיים ישנה כוונה נוספת, והיא שצריך כל אדם להיות בקי בדיני מצוות התלויות בארץ ובספרים העוסקים במצוות אלו, כי ישנם הרבה דינים ויכול האדם לבוא לידי מכשול אם לא ילמד וידע.

(חכמת אדם, שערי צדק, שער משפטי הארץ, פרק יא סעיף ג)

אסור להשתמט מארץ ישראל בשום טענה

מצאתי מקום בזה להגיד לרבים עד כמה חביבה יישוב ארץ ישראל בעיני ה'. עד כי בעת שהיה קול ה' דופק על ידי כורש (שיר השירים רבה פ"ה, ב) לאמור, 'מי בכם מכל עמו יהי אלקיו עמו ויעל' (עזרא א, ג) והמה סירבו ולא רצו לעלות באמרם: 'רחצתי את רגלי איכבה אשנפם' (שיר השירים ה, ג) ופירשו חז"ל במדרש שיר השירים (פ"ה, אג) על זה המקרא, 'רחצתי את רגלי' - מטינופת עבודה זרה, שאותו מקום משיאני לעבודה זרה. ולפי קלות דעתנו היא טענה נמרצה, ובכל זאת אנו רואים שנתרעם הקב"ה הרבה על זה כמו שנראה מהמשך השיר הקדוש, ובמדרש שם (פ"ה, ה) דודי חמק עבר - נתמלא עלי עברה) וביומא (ט, ב). ומזה אנו רואים כי אין להקל במצות היישוב משום שרואים שם איזה עוברי תורה שיכולין ליהדר יפה. ולא דמי למה שכתבו התוספות (כתובות קי, ב), 'דעכשיו אין מצוה לדור בארץ ישראל משום מצוות התלויות בארץ דאין אנו יכולין ליהדר בהם ולעמוד עליהם', דבזמנם לא היו יכולין ליהדר בהם (ולעמוד עליהם) אבל היום אנו יכולין ליהדר יפה, אלא שקשה ליהדר. והרי לא גרע ממה שהיה ישיבת ארץ ישראל משיא לעבודה זרה, כמו שידוע באגדה דפרק חלק (סנהדרין קב, ב) כמה היה קשה ליהדר מעבודה זרה. ומכל מקום אין זה מתקבל בעיני ה', אלא המצוה במקומה ומחוייב ליהדר. ומי שאינו נזהר, הוא רשע ועונו ישא, אבל אין אנו אחראין לזה. וכנגד זה יש לחשוב כמה יקר מצווה תדירית יום ולילה בלי הפסק. ועיין בבראשית רבה (עו, ב) דמשום הכי ירא יעקב אבינו מעשו, אמר: תאמר שמא הוא בא אלי מכח ישיבת ארץ ישראל. לכן הגני מעיר גם כן לכל מי שבידו לעזור ליישובה.

(הנצי"ב מוולוז'ין, בהסכמה לספר "למען ציון", וילנא תר"ן, שפירסם ר' יעקב פלעקסטר)

ואת אשר שמעו כי מדברים סרה על יושבי הארץ כי [הם] מחללי יום השבת, לפי ידיעתי על פי החקירה הזאת דיבת שקר, ולמודים אנו להשמט מיישוב הארץ בטענה זו, כמו שכתוב בשיר השירים (ה, ג) 'רחצתי את רגלי איכבה אטנפם'. ואיתא במדרש רבה (פ"ה, א) על דבר שלא רצו לשוב בימי כורש לארץ ישראל, שאמרו: רחצתי את רגלי מטינופת עבודה זרה רחמנא ליצלן, שאותו המקום משיאני לעבודה זרה. וידוע שהיתה תרעומת על אותו הדור כפי הנראה מסידור השיר ומגמרא יומא (ש, ב), ואנו אין לנו להתחכם הרבה. במה שאנו יכולים לתקן הנהגת יושבי הארץ וודאי ראוי ונכון, ואם מכל מקום יש עובר על התורה, הלמענו תיעזב ארץ ח"ו, וגם הישיבה שמה היא מצווה.

(איגרת מהנצי"ב לאגודת חובבי ציון בסלוצק, מתאריך ד' טבת תרמ"ט.
נדפסה בספר אמרי חיים, דרושי המגיד מקמינץ, עמ' 1223)

* * *

האדמו"ר לב שמחה מגור אמר לאחד מחסידיו שיצא לחו"ל: הם מדברים שם על ארץ ישראל... אמור להם כי אסור לדבר סרה בארץ הקודש! ארץ ישראל כמוה כסידור קדוש; אם נפל חלילה ארצה יש להרימו ולנשקו!... אלא מאי, יש להם טענות על מנהיגי השלטון?... גם לי יש טענות...

(אור זרוע לצדיק, ירושלים תשס"א, ח"ב עמ' מט)

* * *

פעם בהיות הרב שמואל אלכסנדר אונסדורפר בנמל התעופה בלוד, נכנס להתפלל בבית הכנסת, ואמר בקדיש "אתרא קדישא הדין". היו שם שני אנשים מויליאמסבורג (סאטמר) שלעגו לו ואמרו: מה זאת אומרת "אתרא קדישא הדין" וכי בארץ ישראל יש קדושה? והרי אם יש קדושה מזמן פרוחה לה והלכה, שהרי הכל חולין, פריצות ומלכות של מינות! ענה להם הרב שמואל אלכסנדר בחוכמתו: הביא לי גרעין של פרי ותשתלוהו באדמה כאן, מה יהיה דין הפירות שיצאו? האם יתחייבו בערלה ובתרומות ומעשרות? בודאי שיתחייבו בכל המצוות התלויות בארץ! ואילו כשנזרע פרי בויליאמסבורג היתחייבו הפירות במצוות הנ"ל? ודאי שלא יתחייבו! לפיכך, רק האדמה בארץ הקודש היא קדושה ולא במקום אחר!

(הרב יחזקאל סלומק, "צאנז", סיון תשס"ב, דף ק')